

Федір Луца

1

НОТАТНИК

diasporiana.org.ua

Канадсько-Український Бібліотечний Центр

Канадське Товариство Пристелів України

1

9

5

5

Ю Р І Й Л И П А

Н О Т А Т Н И К

Н О В Е Л І

Т О М І.

ДЕЩО ПРО АВТОРА Й КНИЖКУ

В час, коли виходить у світ ця книжка, минає десять років з того часу, коли українське громадянство довідалось про трагічну смерть її автора в лавах українських повстанців. Про це повідомив підпільний орган українського визвольного руху „Ідея і чин“ ч. 9 за 1945 р. такою нотаткою:

„ДОКТОР ЮРІЙ ЛИПА, ВИЗНАЧНИЙ ПУБЛІЦИСТ І ПИСЬМЕННИК, ЛІКАРЬ УПА, ЗАГИНУВ ГЕРОЙСЬКОЮ СМЕРТЮ В БОЮ З БОЛЬШЕВИКАМИ“.

З дальших повідомлень із підпільних джерел стало відомо, що сталася ця трагічна подія в серпні 1944 р. біля села Витвиці, Долинського повіту на Болехівщині, де Юрій Липа був шефом санітарної служби УПА-південь. Був убитий більшовиками підчас рукопашного бою.

Так закінчилось життя людини, що за 45 років своєї плідної творчої діяльності вписала своє ім'я в ряд найвидатніших особистостей останніх десятиліть історії України як поет, белетрист, публіцист і науковець, а також: як борець за визволення свого народу.

Юрій Липа, син відомого українського письменника і громадсько-політичного діяча — Івана Липи, народився 1900 р. в Одесі. Тут скінчив середню школу і в 1917 р. почав свою літературну діяльність. З перших днів української національної революції включився в ряди її активних учасників, спершу — як організатор української видавничої справи в Одесі, заснувавши видавництво „Народній Стяг“, а потім, як вояк збройних сил молодой української держави, пішовши добровольцем до армії УНР, де був козаком куреня морської піхоти. В 1919-20 р.р. в наслідок воєнних

подій опинився в Кам'янці-Подільському, що був тоді деякий час політичним і культурним центром українського життя. Тут почав студіювати в університеті й продовжував літературну та видавничу діяльність.

В 1920 р. Юрій Липа разом із співробітниками уряду УНР, в якому його батько був міністром, опинився на еміграції в Польщі, де мешкав до 1922 р. в м. Тарнові. Потім вступив на студії медицини у Познанському університеті, де вчився до 1928 р., діставши фах лікаря. В час студій увесь час тримав тісний зв'язок з рідними землями, перебуваючи часто на Західній Україні, у Львові і на Волині. В цей же час бере активну участь в українському літературному житті, заснувавши літературне об'єднання „Сонцесвіт“, що під цією назвою видавало альманах.

Від 1928 до 1943 р. Юрій Липа жив у Варшаві, де також студіював в університеті та працював за лікарським фахом. Тут брав активну участь в українському студентському житті, як один із видніших діячів студентського об'єднання „Чорноморці“, редагуючи часопис „Чорномор'я“. Разом з поетом Євгеном Маланюком заснував націоналістичну групу українських письменників „Танк“. В 1940 році разом з групою однодумців заснував „Український Чорноморський Інститут“, а згодом ще й Океанічний та Суходольний інститути.

В час другої світової війни Юрій Липа жив переважно в Галичині, займаючись літературою й публіцистичною працею. В Галичині, в містечку Яворові під Львовом, і лишився він при кінці війни, пов'язавшись із українським визвольно-революційним підпіллям, в рядах якого й вирішив лишитись на рідних землях для боротьби з російським окупантом. В цій боротьбі і знайшов свою смерть.

Творча спадщина Юрія Липи дуже багата й дуже різноманітна. Вона обіймає приблизно 200 назв творів: поетичних, белетристичних, літературно-критичних, публіцистичних і наукових. Найбільші і найвідоміші з них такі: „Козаки в Московії“ — історична повість; „Нотатник“ — три книги оповідань і повістей; „Призначення України“, „Чорноморська доктрина“ і „Розподіл Росії — науково-пу-

бліцистичні студії; „Бій за українську літературу“ — літературно-критичні статті.

„Нотатник“ являє собою збірку оригінальних зразків зразків художньої прози, присвячених бурхливим подіям українських визвольних змагань 1918-1920 р.р. Це переважно дійсні події, перевтілені творчою уявою письменника в динамічні поетичні картини. Серед белетристики на цю тематику „Нотатник“ Юрія Липи є найкращим вкладом в новітню українську літературу. Характеристичною рисою цих творів є надзвичайна сила відчуття стихійної могутності української визвольної боротьби і неповторного й безприкладного героїзму української людини в цій священній боротьбі. В цих творах, як і в публіцистичних писаннях Ю. Липи, на повний голос говорить непереборна віра в історичну місію України і української людини. Під цим оглядом „Нотатник“ є доброю виховною літературою також для молоді старшого віку.

Юрій Липа був письменником, що свою творчість поставив на службу будівництву нового українського життя. На службу цій великій справі поставив він і своє життя, бо в нього слово і діло було одне й те ж саме.

Для вшанування славної пам'яті письменника-героя і для ознайомлення з його високовартісною творчістю, видавництво „Україна“ ще раз перевидає і рекомендує широким колам українських читачів цю знамениту книжку.

ВІД ВИДАВНИЦТВА. Мову, крім незначних правописних поправок, в цьому виданні збережено за оригіналом першого видання видавництва „Народній стяг“ у Львові 1936 р.

З М І С Т

Рубан	9
Зустріч літераторів	63
Петька Кли́н, нальотчик	71
Закон	87
Гануся	93
Кіннотчик	99

Р У Б А Н

В девятнадцятім, на провесні — зелений подих.

— Ану, брате...

В девятнадцятім, на провесні — голоси:

— Ану, брате, ходім...

В девятнадцятім, на провесні — на пів неба залопотіли прапори, прапори зелені, прапори жовтоблакитні, прапори армій селянських.

Всі тее лопотіння почули — і міста, і містечка, і хутори... Ідуть ліси Переяславські, ліси Свининські...

Ідуть люди з обрізанами з Холодного Яру, поспішають із Вовчого Горла, чути голоси з Чорного Лісу:

— Ану, брате, ходім із червоних флагів онучі драти!

В девятнадцятім, на провесні вийшов із Києва, із Тиховод, із Оболенської пристані старий пароплавчик „Гоголь“. Вийшов підмальований, колодами обложений, кулеметами обставлений — чиста канонерка.

Іде широким Дніпром.

Димарем попихкує, колесами пошиплює, то заверне вниз, то заверне вгору — іде до Трипільських плавень.

З під дощок і колод комсомольці шварготять — все тільки „Ми“ та „Ми“. А вгорі над ними червоний прапор — довгим язиком на вітрі. Колір червоний, колір насильства, колір убивства, — гей, Трипілья, на тебе їдуть карателі з Києва, на тебе, зелене Трипілья!

— Товаришу командир, — каже сивий капітан, що його змобілізовано, — товаришу, тут нам не легко буде пройти. Звиніть, товаришу, що правду скажу — я, старий капітан. Тут, у цьому місці — рухомі мілини. Як ухопить колесо, — не легко буде.

А на ті слова з чагарів і кущів, що нависли над водою,

кулі заговорли. Тарахкотять по блясі ланцира, по колодах, по дошках свіжо мальованих:

Не — лег — ко — не — лег — ко — бу — де — то —
— ва — ри — шам!

Відповідають кулемети, командує командир комсомольців. А б'ють кулі з берега — якби звідусіль. На старому капітанові шапку прострілено.

— Товаришу командир, — каже старий капітан із білим волоссям на вітрі, — товаришу, ми вже на міліні осіли.

Проклинає командир: — А машини?

А машини попсовані. Джерело тут десь під водою є, — до берега нас обертає. А з берега тут води, товаришу, по коліна, по пояс...

На ті слова — осуваються на дошки ранені кулеметники-комсомолці з плачем і прокльонами. На ті слова виходить з кущів у кучмах із шликами добрі люди. Виходять, пробують: чи дійсно води тут по пояс, по коліна.

Попробують, зупиняться, бомбою розмахнуться в „Гоголя“ — і далі.

— Здавайсь, червона сволоч, здавайсь! — гукають пронизливо із лоскотом, із розляганням далеким.

— Товаришу, — кричить старий капітан, а його голос заглушує вибухи і крики. — Товаришу, гляньте, такий був пишний прапор, а на лахміття роздерли його селянські кулі. Гляньте, деж ділось те „Да здраствует“?

— Да здраствует, — кричить йому в очі молодий, задиркуватий командир і плює кровю, він ранений в груди: — і прощай, діду!

— Ах, нікли не бачив я такого пишного весінного сонця, як сьогодні! Ніколи я не думав, що життя таке соловке.

— Ти-ж нас послала сюди на зелену смерть, і ти-ж нас залишила, ах Москво, Москво!

Лице його кривиться болісно, він стріляє собі в рот, щоб не датись живим, і падає вниз із капітанського помосту на посічених кулями молодих комсомолців, на вибухи, на дим і гоготіння пожежі.

А по цілому березі лози шелестять насмішкувато,

верби показують глузливо..., і ти ж нас залишила, ах, Москво, Москво...“.

— Ану, брате, дери „Да здоровуєт“ на онучі.

Тісно комуністам у Харкові, тісно — в Києві, тісно тим, що прибули, і тим, що були. Черкаси, Кременчук, Корсунь, Золотоноша — там вже нема комуністів. Є Гризло, є Таценко, є Чорний Ворон, є Цокур. В саме серце зелені коліном натискають.

А від Житомира — тризуб, знак тисячолітній, усе ясніш блискає. І скрізь:

—Ану брате...

—Ах, Москво, Москво, ти нас залишила віч на віч із страшним ворогом.

Хочби зв'язок між собою утримати, хочби тримати, хочби витримати, — поки вона Москва, прибуде...

І виїздить зв'язковий із Києва човником, нищечком, по під беріжком.

Пливе, попливає, недалеко допливає, — із високих круч, із Трипільських ярів до нього хлопці браві виходять. Самі в колушках, в руці обрізани, а шлики, сині, жовті, зелені вітер полоще.

— Ану, приставай до берега... порозговоримо.

І мовчки маленький, чорний пристає до берега і йде по волі-волі і мовчки зникає з бравими хлопцями в лісі, і — не чути вже більше про нього на світі.

Тільки ще з півгодини кулики та кряки над тим місцем літають, посвистують насмішкливо над Дніпровими косами:

— Ах, Москво, Москво, ти нас залишила.

І були напади на Київ.

Від Шембеківських лісів іде частина дібрана, в колушках, іде, ходу припечатуює, дзвінко виспівує — висвисте. Попереду старшини коло звиненого прапора, позаду кулемети на возах.

Блищать золота баня собору св. Володимира, блищать сині зірки на золоті староруської Софії, сіріє політехніка в садах, а з сімох узгір'їв столиці сади пахнуть. З боку пробиті в боротьбі за Київ, велетенські димарі арсеналу зяють.

Іде частина на Хрищатику — зустріли її червоні патрулі — китайці. Слухають — частина інтернаціонал жваво по українськи співає. Салютують китайці, дивуються: „Гай, гай, весела частинка!“

Іде частина із співом вгору Михайлівською вулицею. Вулиця крутенька, недарма совіцькі авта вищать, хриплять від тяжкої гори й нечистого спирту. А частина йде легко, червоні написи хлопці читають.

Коло касарень І-го інтернаціонального полку — знов співають. Вийшли мадяри, слухають, салютують „Добре, кажуть, темпо — українське“.

Коло штабу армії спинилась частина, вишикувалась, кулемети, певне, до перегляду встановляє. Штабовці до вікон попіходили: — Добра частина, звідки вона взялася? Чи то не поповнення, що мало йти на Козятин? Товаришу політрук, кажіть промову.

— Товаришу політрук, — хтсь із міста денервується в телефоні, — там коло вас прорвалась частина. Дурні мадяри, естонці і китайці не зрозуміли, що вони співають на мотив інтернаціонала. Я зрозумів, що вони співають,

Іде військо, як мури,
За те діло святе;
То наш батько Петлюра
До щастя й волі веде.

— Не деклямуйте мені, товаришу — відповідає гнівно чорненський політрук, — тепер я й без вас знаю. Ось вони розвинули свій жовтоблакитний прапор. Ось, чуєте? вони поливають нас із кулеметів, ось вони вдираються до штабу. Ах, дорогий товаришу, прощайте, — я чую їх кроки на сходах. Передайте складачам у друкарні Гринблята, що в Мінську, яку кар'єру зробив і як згинув політрук Бурштейн, їхній товариш.

Ах, Москва, Москва, ти залишила нас...

...Тіре, тіре, крапка, тіре, тут говорить Москва.“ Ловлять бліді телеграфісти в Орлі. Передають в Ворожбі. На голос читають у Харкові: „Тут говорить Москва. Прибу-

вають панцирні потяги незвичайної комісії для наладження зв'язку. З Пензи вирушив бронепотяг товариша Калмичкова" ...

Усе ближче їде.

Сам бронепотяг невеликий: п'ять вагонів, салонка і локомотива в панцирному фартусі. Поторохкує від станції до станції, підловлює по дорозі непевні елементи. Відомо, незвичайка ніколи не спить.

— Тут, — каже товариш Калмичков, що стоїть невисокий коло вікна салони, — тут, раджу, товариші, придивитись і

качиним носом обводить своїх помічників і трьох робітників із Путиловського агітпросвету.

— Бачите — ліворуч і праворуч од колії скрині амуніційні, бачите — он розбитий вагон травою заростає. А придивіться-но до ям, — то не від землетрусу — хе-хе, то від гарматних вибухів.

Ось вам товариші путилівці — границі України!

Підсмішковує, руки потирає Калмичков — він тут не вперше, — а петербурзьці і двоє помічників дивляться.

Біжать села, біжать хутори, просториться Слобожанщина.

— А ось, — утішився начальник потягу — придивіться, товариші, придивіться!

Саме потяг під гору їхав, і на шляху побіч переганяв віз селянський. Сам селянин у брилі широкому, в нього на переді воза плуг поблискує, а ззаду з соломі гвинтівка визирає.

Побачив потяг, притрусив її соломою, погладив потай, усміхнувся.

— Оце, — каже Калмичков, — і українці починаються.

І ручкою при цих словах пальцями в повітрі, як кіхтями, пограв...

Поки Калмичков — путилівцем, в інших вагонах старші чекісти — молодшим пояснюють.

Про українців говорять.

— То, бра' страшний народ. Його розворуши — так не остановиш. Не слухаться — пружина така в нім якась, не

наша. В кожухах, бра', плече коло плеча ідуть так рівно, мов би приросли до себе. Сам під Арсеналом гайдамаків зустрічав. Прелю-утий нарід, незгідливий. Бо, відомо, що найгірший, бра', то той, що мовчить.

— Нічого, вони в нас розговоряться.

Ідуть чекісти: п'ють чай з румом замість цукру. Один, навіть, читає, другий стовбичить, очима світить — нанюхався білого порошку:

— Я сижу на пеньочку,

Свою трубочку курю —

Заспівав пискливо і змовк: чекіст не співає.

А до останнього вагону з в'язнями перелізло троє чекістів: один має нагай з кулями на кінцях ремнів, другий — ланцюг од вельосипеду, а третій — так собі прийшов, веселий.

— Смирно!

Зриваються, бліді, перелякані, тупі лица.

Веселий пальцем тиче:

— Ти виходь.

Похитуючись, виходить. Руками, як плітьми, баламкає.

— Співай.

Той співає страшно і тонко про хризантеми.

— Почому голос поганий?

Бють ланцюгом, бють пліткою. Вязень уже й не вие, не кричить. Сідає раптом, на правий бік падає. Його веселий ногою підпирає:

— Не падай, душко, бл... син, українець. Тобі буде добре, побачиш, — хе-хе. Спочатку відріжу тобі вуха, виколю очі, здеру шкіру, а потім підвішу на стаційному дзвоні — хе хе. І подзвоню ще.

Сміється задоволений, тонких губ не роздіймає.

— Убийте одразу, — не мучте.

— Хе-хе, а полоскотать же треба, — хе-хе, — як думаєш?...

...А в першому вагоні-сальонці Калмичков далі пояснює:

— Ви не думайте, товариші, що тут так як у Петербурзі: маси, народ, червоні знамена, ентузіязм. Тут, товариші, не так, — тут за нами нема по ширости — нікого. За соціалізм

вони не підуть, ще товариш Сталін сказав. Тут знамена ми тільки на свята даємо, а на щодень — не дивуйтесь, — ножиці. Щоб повистригати, попідрівнювати.

— Попідрівнювати?

— Все, що підозріле, хочби й краще, але суперечливе з нашим оком чи слухом — підрівняти.

Хлюпнув жадібно у себе холодний чай: — Цілу Україну — п і д с т р и г т и!

— А однак так, без церемоній — цілий нарід?

— А що там церемонитись? Нас і так цілий світ за людоїдів уважає.

Із смутком сьорбнув.

— Ви таки мене не розумієте, товариші. От подивіться, наприклад, хочби на ці копи, кожний сніп звязано, складено їх разом. Але як складено? Спеціально. Інакше. По своєму. Розумієте, — є думка, замкнений світогляд у цьому.

— Світогляд у снопах?

— Світогляд?

Позеленькують шклянки, — гальмує потяг.

— Бачу, що мене ще не розумієте. От я ще молодим прапорщиком ходив до Східньої Прусії. Скрісь кам'яні доми, шосі, телефони, п'яна у селян, автоматичні доїлки, чорт його зна що ще... А ми? Щож ми будем манір учитися? Ми — інші.

Замріяно пригадував.

— Невідомо хто, (розумієте), почав палити все, абсолютно все, що було на нашій дорозі: склади, хати, от такі копи навіть. Дехто з селян, правда, повтікав, але дехто... — лице Калмичкова почервоніло від задоволення, — дехто зостався. Я їх бачив. Можливо, що то були якісь німці, литовці, чи як вони там себе звуть, але..., — лице Калмичкова все яснішало: — ви з мене будете сміятись, товариші путіловці, — але, коли я їх побачив таких обдертих, побитих, брудних і зляканих, в їх лицах знайшов щось нашого, щось із наших сторін, російського... Їм можна було проповідувати і наші думки, і нашу віру...

— Отже, — процідив крізь зуби і жовте лице його заясніло змістом: — нашим завданням є, щоб в Україні були та-

кі самі лиця. Не слова, не діла, найважливіше для чекіста — оцінка ока. Що понад аршин, то — підозріле, то стяти.

Він підвівся, він був елегантний.

— Люди, — усміхався, — повинні бути рівненькі, як штахети, палочка коло палочка, брусик коло брусика — і все в рядах. А що кількадесят голих палочок, одна з прапорцем червоним — комуніст.

Раптом усмішка злинює з його уст, шклянка з чаєм вилітає з рук, з хряском щось б'є в обшивку вагону. Вищать гальми. Стає бронепотяг серед поля.

Вискакує Калмичков, вискакують путилівці, вискакують чекісти — пара стовпом іде вгору від паротягу. А перед паротягом — рейки погнуті, покручені, як змії.

Певне з десять волів на кожну рейку запрягали селяни:

— Та гей, сиві, та гей, круторогі! Наїздилися в нас, ки-слоїди, — тепер хай дома в себе посидять.

— Мда — каже Калмиков і потягує носом, а білі брови йому ходором ходять. — Мда. Так ми, значить, в Україні.

Дивиться: так просто — міст залізничний над річкою, а так у праву руч — село.

Шукає на мапі: село Павлівка на річці Павлівці. — Трохи далі — Яструбенне. Не інакше, як Павлівка.

— За мною, — каже до чекістів. А в тих уже все готове. Уже й стрічки в кулеметах позакладали.

Пішли швидко, пішли з'осередковано.

Коли кричить щось Калмичков іздалека до путилівців, що при потязі. Потім руки вгору витягає і пальці схрещує.

— Стриже, — кажуть путилівці.

III.

День дзвінкий, день погідний, — тож від Павлівки дим угору йде стовпом, добре пожар горить.

Вернулись чекісти до бронепотягу, дванадцятьох селян привели.

До селян забрались не відразу. Стоять ті собі внизу, коло насипу, у сонці жмуряться.

Калмичков вийшов, у лаву їх вишикував.

— Так говорить, голубчики, не хочете? — ходив коло них високих, важких і слина напливала йому до рота. Так

таки й не знаєте хто гайки розкручував, хто рейки гнув?

Обскакував їх з усіх боків, по кульшах себе поплескував, головою вертів, якби залицявся до них.

А вони стояли розхристані, в роздертії у шарпанині білизні з сірого, грубого полотна. Дивились на нього, малого, скоса, і витирали пасма крові і поту з чола. На свої хати ніхто не оглядався, тільки один у рудій кучмі найбільш виснажений і найменший зростом зиркав із жахом у бік диму, що клубками розростався над селом: може то горіла його хата?

— Не знаєте, голубки, не скажете? То я, я з вами порозмовляю! — солодко тягнув слова Калмичков.

Раптом обернувся на п'яті, мовчки придивився з-підлоба до селян і заплющив очі, як від розкішного видива.

Розплющив, і глянув сонно на чекістів, що ждали довкола:

— Не рушайте їх, — протягнув крізь ніс, — ми зробимо інакше. Ми будемо лагідні, навіть, з бандитами. І ми їм скажемо, — він обернувся до селян, — хто з вас хоче, — він зупинився: — кулю в лоб, а хто хоче жити ще на цім гарнім Божім світі?

І почав півником походжувати — підстрибувати перед лавою темнолицих, як земля, людей. Говорив, і вигравав перед їх очима синьоватим, застиглим до вистрілу, кольтом.

— Но, хто — голубчики?

Груди їх почали високо зводитись, вони важко дихали, не одному почервоніли очі. Стояли мовчки, сопіли.

Тільки один найбільш виснажений, малий, що вдивлявся з одчаєм в село, поворушив устами з надією.

— Пустіть, — захрипів.

— От я вас і пушу, — зрадів Калмичков, — усіх пушу.

Лиця селян пожовкли, зблідли, потім налились кров'ю: здавалось, вони крикнуть, завиють, може вдарять собою об землю. Слухали навісний, солодкавий голос.

— Мальцов, — промовив каратель діловито, — дайно мені гвинтовочку. Так. Ти знак даси, щоб бандити бігли. — А ви, звернувся до селян і облизав губи, — а ви, милятка, біжіть. Я буду до двадцяти лічити. Поки рахуватиму — не

вистрілю, а пізніш — то трудно: кожний на себе ліч. Утічеш — добре, не втічеш — така твоя доля.

Клацнув замком, губки, як панна, стягнув.

— Но... раз... два...

— Г'ех!

Першим мотонувся найнижчий, виснажений. Побіг у бік села з розкритими божевільно очима, ловлячи повітря устами. Біг, високо підкидаючи колінами...

— ...шість... сім...

Побігли інші, розсипавшись по полю між колією й селом на узгір'ї. Бігли, закинувши назад, розкуйовджені на вітрі, голови.

— ...дев'ятнадцять... Калмичков зупинився.

— Двадцять! — не витерпів хтось збоку, і в цю ж мить ляснув вистріл і найдавший, виснажений вдарився об землю, потім обернувся поволі горілиць. Ноги його перебирали ще в повітрі і він здригався, як звірина.

— Тут тобі, мужик, амба й три точки, — сказав філософічно чекіст, що подавав рушницю.

Очі Калмичкова блищали. Він стріляв далі, — і на кожен торох гвинтівки на полю здіймалися крики в синє весняне небо, як зграя птахів.

Калмичков став на одно коліно, — уже трьох лежало на землі, уже знепорушнів четвертий. Були й ранені, що ледве посувались.

— Полювання непогане, — сказав — і обернувся.

Один із селян не втік.

Стояв за його спиною високий, худий, на червоно опалений. Мокре, рудаве волосся поприлипало до його висків.

Калмичков глянув в його глибоко осаджені, малі, сіро-сині очі. "Вояцькі очі", — подумав.

— Біжи! — крикнув нетерпеливо.

— Чого став, прицуватий? — додав Мальцов.

— Ні, — сказав високий без здригання на лиці. — Убивайте мене тут, на місці.

Калмичков вистрілив і підкосив ще двох.

— О, — сказав дрібно хихочучи. То — не забава. Біжи, — викрикнув люб'язно, — я не буду в тебе стріляти одразу.

Блакитні очі худорлявця прижмурились.

— Брешеш, — сказав неголосно.

Худий був похмурий. До пояса майже голий, — тільки лахміття рукавів висіли при п'ястках.

Калмичков не переставав стріляти, червоніючи по кожнім удатнім вистрілі, брав набої.

— Слово тобі даю, — не вистрілю! — повторював і накидав оком слідуючу жертву.

Худорлявий стояв далі. Піт лився йому з-під волосся на чоло.

— Як викинеш патрони — побіжу! — сказав глухо.

Калмичков встав задоволений: тільки двоє підстрелені ще втікали, грузнучи в ріллі, падаючи.

Цей був цікавіший.

Чекіст вийняв набої і впустив у куряву під ногами.

— І ружжо кинь!

Подивився навкруги, кахикнув із смішком, кинув і гвинтівку на землю.

— І ці хай кинуть ружжа!

Мальцов і ще один випустили з рук рушниці.

Тоді раптом спокійний рудань стався блискавкою, і нагнувся. Нагнувся, зачерпнув порохні і сипнув її в очі Калмичкову і близьким чекістам. І в цю ж мить плігнув у бік і довгий, майже голий полетів, як стріла.

За ним спалахнули крики, у безладді заляскотіли стріли. Хтось кинувся бігти, машиніст на паротязі шарпнув за свисток.

Рудань біг, нічого не чуючи, біг не як усі — до села, біг вздовж насипу до недалекого мосту, до річки.

Біг зигзагами, спотикався, падав і знов легко зривався. Біг, мов би хуртовина його несла.

Раз тільки озирнувся.

Головач чекістів стояв і тер очі, кленучи все на світі. Чекісти стріляли з револьверів оперши їх на передрамени. З локомотив кричав щось машиніст. По насипу бігло двоє втікачів наперейми, але все повільніш.

Ось був і беріг річки.

Ступивши в воду — втікач зупинився. Свист куль його

не лякав, а гнів і радість зробили його лице яскравішим, хижацьким. Найглибше заклекотіло в ньому. Він підніс угору обидва кулаки, якби стягаючи на когось кару самого неба.

І вітерець доніс до чекістів його крик енергійний, дзвінкий, як команда, несамовито переповнений життям:

— Попам'ятаєш ти, ...Рубана!

І потім якби урвавши за собою все, всі нитки життя, якби одно тільки перед собою бачучи, скочив, шугнув у холодну, велику воду. Розмахнувся по-козацькому і поплив униз, в гущавину сірого осітнягу. Зник.

Тільки хвилі схрещувались і заломлювалися, значучи слід його бистрого плаву.

IV.

В травні дев'ятнадцятого, села були як фортеці. І села були, як обсерваційні пункти.

Чужинців селяни пізнавали відразу. Слухали промов, слухали залицянь до себе, до свого хліба, — і питалися зви-сока:

— А ви самі хто будете: київські чи московські?

— А на кого скидаємось?

— Хто його знає... Тепер по-всякому всяке навчилось. І китайця не пізнаєш. Ба, ви таки, — немов не тутешні.

Стоячи на порогах хат, відпроваджували очима нужденні, зайшли полки по сто, по двіста людей із червоними прапорами, із написами: "Камішинський", "Кірсановський", "Вяземський".

Очі прищулені, насмішкуваті:

— Приїхали — хе-хе! Почули, що засіялись...

Советські агітатори на рундуках зборень і волостей ви-гукували про "крицевий крок червоної армії".

Їм здолу відповідав гамір укритий і сильний, як гамір хвиль, замкнених скелями.

Відповідали голоси наглі, яскраві, що визирали раптом, як визирають вогкі чорні стрімчаки каміння під час прибережної води.

— Знаємо!

— Комуністи прийдуть і нашого брата обдеруть.

— Тільки рубці та воші нам zostавлять.

— Не торгуй, — не купиш.

Одні дивились, другі кричали, треті брали обрізани до рук і викопували сховані кулемети.

А серед них усіх зникав і виринав Рубан. На ярмарках, на базарах, на храмах і мітингах — люди не раз бачили його худу, трохи згорблену високу постать. Він проходив швидким кроком, накидуючи владним зором, як петлею, на вибраних.

На ці його очі — селяни обертали голови, на його урвані, важкі, як камінні, кидані з притиском, слова — збирались коло нього.

Удаха, залізна рука, добрий кіннотчик — казали про нього, але, мабуть, найважлишою рисою для них був холодний погляд його очей.

В тім погляді стало горіло те, що в них було тільки спалахом. Горіло найважливіше. Всі, що пам'ятають Рубана, кажуть, що завжди в нім було чути присутність внутрішнього, загнущаного гніву. Гнів був у його глибоких трохи каламутних, блакитно-сірих очах. З-під коротких біло-рудавих пасм волосся, на цеглястому, гострому лиці — ці неморгливі, з'осередковані очі були, як присуд для чужих і як заклик для своїх однокровників.

Він провадив людей для себе. В його відділі були не тільки дібрані коні. З загону Рубана вийшли такі зручні і не податні до заламання бійці, як Іван Жур і Лаврін Жовтопожечко. Це в школі Рубана виробився безжалісний і невгомний кіннотчик, Логвин Безверхий, що із своїм загоном на протязі шістьсот верст з-під Одеси аж до Житомира, як хорт звірину, гнав тридцять тисяч бійців — большевицькі дивізії Якіра й Гамарніка, — гнав-шарпав день і ніч без відлиху, відриваючи сталевими зубами закривавлені клапті армії червоних.

Тоді були взаємні лови на людей — і в тих ловах на чужинців Рубан здобув собі славу. Він не нищив населення, упитий владою, як інші, і дисципліна в його загоні була суворая: її можна було б порівняти хіба з дисципліною вибраних полків Котовського.

Рубана не тягнуло, як інших повстанців до власного села. Він навіть, швидко покинув Лівобережжя і перейшов на

правий бік на південь, потім ще далі на південь.

Люди Рубана обожували його, вони знали: він жив ними і він міг усе на світі. Їх єднали назви битв: Новгород, Осітяжка, Веселий Кут, Любомирка і себе вони звали "Ми — рубанівці!".

Лишень один однісенький раз захитався загін Рубана.

Це було підчас його походу на Александрію. Не дійшовши до міста, загін був змушений прийняти на себе атаку червоних, — звідусіль з ярів і прилісків посувалася на нього піхота, почали рватися перші гарматні росіян. Несподівана з'ява резерв ворога і щораз нещасливіше будована оборона — це важко впало на рубанівців. Вогонь артилерії здався їм незносивим і частина з них почала втікати з криком:

— Зрада.

З горба придивлявся їх начальник — усе чуйніший, з усе гнівнішими очима. Групки зляканих відривались від відділу і котились сірими кульками у відкрите, без заслон поле.

Тимчасом далеко, на їхній дорозі з'явився і поповз потяг червоних росіян, хто знає з якою несподіванкою в поготивлі?

Рубан ще кілька секунд приглядався, аж знагла дав острогів коню, пригнувся і гальопом помчав своїм навперейми. За ним погнали його штабні старшини, і він кинув їм кілька владних слів в дорозі.

Ось вони — серед перших лав втікачів. Хижа кидаються штабовці, когось оточують, всім чутно їх вигуки:

— Піймали!

— Давай його сюди!

— Держи шпіона, зрадника!

Дехто з утікачів починає зупинятися, прислухатися.

І тоді, як буря, з лицем блискучим від шалу, з рухами закляття, з піною невиразних слів на устах, котиться, грозить — на своїм гнідїм коні, як божок війни, — Рубан.

Зарубує в бізі ошелешеного втікача.

— Хлопці, — кричить до своїх — ось він сволота, зрадник, — ось він! — і вимахує в сонці скривавленою шаблею, і обертається до всіх, повстає в стременах. Лице його палає — ось він! кричить Рубан, зіскакує з коня, бере за руки шта-

бовців, ланцюгом стають вони, до них пристають втікачі і врешті — зупиняє втечу.

Рубанівці не розсипаються, рубанівці виходять цілі: Рубан, зручно маневруючи, виводить загін із матні майже без страт у людях.

Потім далеко від небезпеки — то була немов парада.

На прогалині, серед берез він спинив коня і почав пропускати перед собою своїх людей. Здавався їм дуже високим і грізним. Його очі непорушні, запалі пекли їх поглядом. І всі по черзі чули шепіт, виразний як вигук, що злітав з його тонких уст.

— То ви, хлопці, в мене, в Рубана не вірите?

Ніхто з них не звів тоді на нього очей. Сунули перед ним один по другім засоромлені, як діти.

Коли останній боєць минув, Рубан раптом похитнувся в сідлі. Лівий чобіт був повний крові, а в вухах дзвеніло. Лишень тепер зауважив він, що його ранено в литку під час бою.

V.

На станції Ново-Українці стояв висланий робітниками Ельвортівцями з Єлисавету невеликий "солом'яний" бронепотяг у колод, а в містечку одночасно розташувались комуністичні агіткурси і трохи залоги.

Була душна, важкохмарна, травнева ніч. Жовте скупе світло нафтових ламп освітлювало станційну залу, де в випарах поту, в смороді й димі спали покотом люди. Ворушилися, будилися змучені й непритомні і знов засипляли. Де-не-де брязкала зброя.

Повно людей лежало й на пероні, бо душно було в бронепотязі.

Ніч западала все глибше, глухіше. Сонні, телеграфісти, мліючи коло своїх апаратів, не впіймали зв'язку, позасипляли. А тим часом чиясь рука перерізала дроти телеграфу. Вартові не були добрими вартовими, їх байдуже вухо не вловило легкого стугоніння й іржання довкола станції. Їхні заспані очі не вздріли спішених постатей; коли ж що й зауважили, то було вже запізно — вони не встигали крикнути.

Потім мов би завмер і напружився рух довкола станції.

Так якби градова хмара заволокла світ, і замкнула в свій перстень сплячих.

Із того перстень вийшла постать трохи згорблена, в куцавій тісній свиті і в низькій шапочці на самих очах. Хтось, чиї очі жевріли. Хтось, що по-хижацькому тихо і швидко переходив у шаблястих пасмах світла, переступав непорушні тіла — і спинивсь.

Став, оглянувся дивно, уважно — довкола лежали люди і над ними невисоко горіли лампи. Він зробив ледве помітний рух підборіддям, — і з трьох боків вийшли слухняно лавами кіннотчики з голими шаблями. Їх німовність і стрункість могла б пригадати збірну балетну сцену перед балет-майстером.

Раптом постать у куцавій свиті вискочила без шуму на широкий парапет станційного вікна. Вискочив як кіт і, осяяний лампою, вдарив на плоско долонею в повітрі, закреслив круг нею над лежачими довкола. І в цю ж мить тіні з шаблями з'єдинились і зароїлись, потім одна по другій забрязчали й загасли лампи. Потім вітер перелинув, вітер широкий поплив над сплячими і на той вітер з долу, від них здійнялись неголосні зойки, несамовиті глухі стогони, урвані прокляття і дивні жалібні крики, як плач невиспаного немовляти.

На сході забіліло, — начальник кіннотчиків зіскочив з парапету, і побіг, перескакуючи через забитих. Підвели йому коня, він легко скочив в сідло і погнав без слова на містечко. За ним із хвилястих переплесків зелених пшениць одна по другій виростали хвилясті лави кіннотчиків.

В містечку не зачепили нікого, — шукали тільки комуністів...

Перешукали добре: і старі касарні молдавського гусарського полку, і школи, пошту, паровий млин — і вже нема комуністів.

Ось прийшов день, день свіжий, день лункий від пташиних голосів, а рубанівці були вже всі на конях, готові до від'їзду на Піщаний Брод, на Орлове Поле — в Ново-Українці не зісталось ні одного комуніста.

Коні іржали і пирхали, люди були змучені, та й роса вже висохла на травах, коли Рубан в супроводі кількох захотів

ще раз подивитися, як виглядає всередині школа, де були агіткурси.

Увійшов трохи згорблений і розглядав з усміхом покопирсані кулями, забризкані кров'ю стіни. Попід стінами, як понакидані сінники, лежали напівроздягнені забиті, серед покоев стирчали порозламувані столи й шафи, папери під ногами шелестіли. Переходив з кімнати до кімнати.

Скрутив козячу ніжку, закурив і переступив поріг залі — але тут на нього хтось глянув із стіни. На стіні зостався великий портрет — лице.

Начальник партизанів побачив щось знайомого в цій широковилищій і скісноокій масці.

— Хто це? — спитався нахмурений ад'ютанта.

— Ленін.

— Ленін, — повторив, а йому пригадувалося інше лице, теж подібне до цього. Раптом почув в своїх вухах солодкаві, тягучі слова "Біжи, бандит, я не буду в тебе стріляти". І йому потемніло в очах, бездонна ненависть заклекотіла в ньому. Він вихопив з пихов кінджал, що мав коло пояса, підбіг до портрету, і — раптом опустив руку. Обернувся.

— Скрути папіросу, — сказав ад'ютантові. І знов зустрівся з ненависними очима. Пробив дірку в устах Леніна і вклав туди цигарку, що подав ад'ютант.

Взявся в боки, і став відходити задом від портрету. Відходив, не відриваючи очей від портрету, відходив і кивав портретові, мов би щось пригадував тому.

— Пиши! раптом крикнув хрипло ад'ютантові, не бачучи його, здивованого.

— Пиши! бо зарубаю! — крикнув на всю залю, аж зазеленчали рештки шиб.

Принесли дьоготь і мазило.

Тоді подиктував переляканому, очманілому ад'ютантові із квачем у руці.

— Кури, Ленін, шпана,
Доки нема Рубана, —
Як Рубан прилетить
Перестанеш курить.—

І коли уздовж побіленої стіни зачорнів велетенський

смоляний напис, — повстанець швидко обернувся і вийшов, навіть, не оглянувшись на свого ворога.

VI.

На Лівобережжю сама харківська експозитура советів занотувала в той час з кільканадцять дрібніших повстань денно і з кількадесят великих селянських повстань-походів місячно. А на Правобережжю — там, де оперував Рубан, у міжрічищу Бога й Інгула, в околицях Черкас і Жмеринки, там була буря селянського моря.

Але Рубан серед провідників — большевики зауважили.

Присадкуватий Клим Ворошилов, слюсар з Луганська, був тоді із штабом своєї Південної Армії у Кременчуці, і звідти слідував за невмолимим кіннотчиком.

Напад на Вінницю, коли Рубан разом із своїми людьми два дні без перешкод нищив комісарів і комуністів так, що групка партійців і залоги ледве заціліла, окопавшись у місцевому парку, — розгнівав большевицького маршала-слюсаря.

— "Зажать його"! — вигукнув своє улюблене гасло.

Тупий і упертий "Клим" однак знав уже тоді вартість Рубана, як противника. Знав, що Рубан перейшов добру школу, що був підстаршиною урядником ще за царських часів в партизанському ескадроні при другій кавалерійській дивізії. Той ескадрон в 1915 році під Ригою дався добре в знаки німцям; з нього крім Рубана вийшов і інший видатний партизан, Булак Балахович. Тепер протягом кількох місяців Рубан вишколив свій відділ по-давньому, по-партизанському. Мав свій штаб із старшин, розвідку, тачанки з кулеметами, а деякий час навіть власний кінний дивізіон артилерії. Зв'язкові старшини від уряду Директорії титулували його частину кінною бригадою.

Тому Ворошилов спішно вислав в напрямі на Жмеринку велику частину із свіжих поповнень, селян із Саратовщини і Самарщини. Подвойський, військовий нарком, мав помагати цій частині в знищенню Рубана. Але бронепотяг, вийшовши із Жмеринки, став раптом серед поля на шляху до Бару, бо колії — попереду і ззаду були розібрані. Воєнком ледве

вибрався з пастки, бо на щастя для себе мав з собою технічну платформу. Ешелони, вислані Ворошиловим, не доїхали до Жмеринки. Рубан із приятними для нього залізничниками перестеріг потяг уночі, і власноручно, стероризувавши машиністів, пустив потяг цілою парою з насипу. Ніхто з саратовців і самарців не повернувся більше додому. Про загин потяга Рубан сам повідомив телефонічно "червоного Кліма", потім, знищивши партійців і залогу в Барі, пішов, як вовк зализуючи рани, на рідше заселений південь.

Це розлютило росіянина неймовірно, але розглянувшись, він рішив змінити свою дотеперішню тактику, тактику "зажиму" великими частинами. Ворошилов послав тепер проти повстання збиранину різних большевицьких "окремих дивізіонів", назвавши їх підступно бригадою червоного козацтва. В інструкціях для цього "козацтва" він наказував поводитись лагідно із селянами, не поспішати з військовою акцією, за всяку ціну вступити в переговори з рубанівцями, і відповідною агітацією змінив їх духа на прихильніший для росіян. Одночасно спритний Клим вислав вслід за червонокозаками іншу певнішу частину з партійців, естонців і мадярів.

Ця червонокозацька бригада у жупанах і шапках із шликами, близька Рубанові по крові, мала зламати дух його людей. Це був виклик на герць інший, як попередні.

І Рубан прийняв той виклик.

Оповідать, що він слідкував за ворожою бригадою від самої Жмеринки, оповідають, що мішочники, що їхали на буферах вагонів тої бригади, то були люди з розвідки Рубана, оповідають, що в дорозі і до самої бригади пристало багато рубанців.

Але ешелони червоних доїхали спокійно майже до Єлисавету, а їх наніч розташували в кількох кілометрах од Єлисавету, в селі Лелеківцях.

Того ж самого вечора приїхало кілька гарб із сіном до Лелеківцеь, сіно везли на продаж до Єлисавету. Поставали ночувати, та хто зна де й ділись.

А на рано вдосвіта приїздять представники від бригади Рубана.

— А ходім над Інгул, на толоці поговорим, як тепер владу організувати. Бо ми ж тутешні — поговорити тре'!

Вийшли рубанівці. Поставали над Інгулом. Хлопці, як дубчаки. Вийшли й червоні козаки, аж чорно, стільки їх. Трохи далі, теж над Інгулом поставали. Селяни, лелеківчани, теж сходяться, бо то — неділя. Дивляться, насіння лузають...

Рубанівці із підсмішками по два, по три підходять, під'їжджають, по плечах клеплять.

— Що нам, — кажуть, — битись? Нам не битись, нам миритись. Ми ж усі однакові. Ну, поговорим собі!

Придивляються:

— Ет, удягли ж вас комісарі, — без чобіт ходите. У нас не так.

Агітатори Ворошиловські уже — тут, уже починають, уже готові. Говорять:

— Ми віки проспали! Треба інакше жити...

— Треба, кажете, — хе-хе... А будем інакше, а будем, — хе-хе...

І селяни, лелеківчани, збоку землю палічками колупають, поколупують, слова докидують:

— Воно так що треба інакше, обов'язательно треба!

Воли на селі заревли. Чи то не з тих, що то сіно вчора привезли?

Коли це серед рубанівців вуличка зробилась. Їде тою вуличкою, танцює-гарцює на гнідому коні — сам Рубан.

Їде просто до червоних, із ним тільки двоє із штабу. Приїздить до бригади — руку підносить. Слухають червоні.

— Що, — каже, — братки, нам кров проливають? От давайте, — каже, — вашого найстаршого комісара сюди. Я його тільки три рази запитаюся. Як скаже мені отвіт добре, — я до нього з усіма своїми пристану — от вам хрест. Не бійтеся, що я — Рубан, я ж сам до вас їду, без нічого. Ось дивіться — з пужалном до вас їду, без зброї.

І пужално хвацьке показує, сміється, ніздрі йому роздимаються.

Такого веселого не бачили його ще. — Дивляться всі. А він їде просто до самісенької середини "червонців", на бричку вилазить, у бричці стає, питається:

— А де ж ваш комісар?

Тоді й політрук вилазить на бричку. Стають вони понад головами, понад морем цікавих і невимовних голів.

— Ну, — каже Рубан, — перше питання: чи єсть Бог?

Тут небо сонцем дзвенить, тут пшениці перехлопують золотом, тут серед пшениць і смерть, і життя. А він сміється високий, пишний.

— А Бог, — питається, — чи єсть на світі?

Заніміло все.

Комісар чорненький ручки розкладає: — Нема, каже. Поспішає, пояснює. А сонце — пече.

— Підожди! — раптом повітря Рубан дзвінким голосом вирізьблює, — ну, а тебе, а тебе й мене хто ж сотворив? Звідкіля ж ми обоє на цім світі взялись?

І подивився так боком, та згори на малого комісара. Що, не знаєш звідки ми взялись?

Засміялись тоді всі — і рубанівці, і козаки, і селяни. Аж замерехтіло в сонцю.

— А тепер я тебе вдруге питаюся, — каже Рубан. Чия буде земля?

А сам на пужално оперся, на Лелеківську церкву якби знехотя поглядає — там на дзвіниці кулемети поблискують. Поглядає знехотя довкола, усе більше рубанівців протискається до брички, усе більше стає їх коло червоних старшин...

— Чия ж буде земля?

Зрадів комісар, — неважко відповісти.

— Земля — трудящому народові, каже певним голосом.

— Та вже ж, — каже Рубан, — не поміщикам же. Нам перше — земля. Без землі нам — здихать.

Селяни й лузати насіння перестали. — Земля — наша, — кажуть.

А комісар співає, захлистується.

— Вся земля, можна сказати, народня. І не тільки тут, але і в Великоросії, і в Сибіру. Шоста частина світу — ваша.

Аж тут юрба п'яних, певне з тих, що то сіно ввечері до Лелеківцеь привезли. Ідуть просто на козаків, на бричку, кричать задьорливо комісарові:

— І — гее, що продаєш, чим торгуєш, і — гее!?

А потім спохопившись, бачуть — то влада, та: —

— Не...ай живе, не...ай живе! — кричать.

Сміються люди з п'яних.

Рубан же пужалном постукує об халяву, і все бачить.

— Стой, — каже. А тепер утрете тебе запитаюсь: чия власть?

— Якто? — каже комісар. Власть советська.

— А твоя власть пляни має?

Тут усе затихло.

— Які такі пляни?

— Ти нам зубів не заговорюй, — Рубан на нього дивиться твердо. Бо коли що не так, то ми тебе тільки — фю — як гниду. Советська власть, питаюся я тебе, має пляни?

Шепочуть люди, слухають.

— Які пляни? — іще тихішає комісар.

— Ти нам приведи землеміра, — кричить Рубан. Нехай він од тички до тички межу проведе. Тоді й земля буде наша. А то... Сибір... шоста частина... знаємо. Пустьяковина. Дай пляни, а тоді й кажи, що ти влада. Вилупи, а дай.

— Влада советська, народня... починає чорненький.

Помахав Рубан пужалном.

— Раз влада народня, так і знай, що народня. Понімай, все — наше, і все — народне. Пужално, от наприклад, мое чи народне?

Зіп'явся адъютант, до вуха Рубанові шепче. Щось — ніби "готови".

— Народне, — поблід раптом чорненький.

Свиснуло калинове: оперішив Рубан комісара.

— Так і получай — народнім пужалном, — кричить, б'є по пальцях, по руках. — Не я б'ю, це народня власть б'є!

Сягнули було червоні старшини до своїх револьверів, а коло них, коло кожного — два рубанівці: — Стой, бра', не ворущись!

А Рубан б'є.

Танцює комісар, жалений пужалном, викривляється, присідає. Люди довкола регочуться.

А Рубан б'є, приговорює:

— Буде настояща власть, без гріха, по Божому, — будемо її держатись, як воша кожуха. А з твоєю советською, то ми землі не побачимо, нічого не побачимо!

Упав комісар без крику на дно брички. А Рубан стоїть понад головами. Груди напружив, ноги широко розставив, мов би на току коні поганяв, гарманував.

— Гей, — каже до червоних, — хлопці, ідіть до мене, — будем, братця, по правді жити!

Гукають козаки, батьком звуть, самі своїм судом кількох комуністів до Інгула ведуть топити. Тільки чоловік тридцять-сорок, певне, партійців до Лелеківців назад тікати захотіло. Висмикуються тихцем, біжать через поле, добігають. От ще тільки до хат, до церкви... Аж тут із дзвіниці церковної кулемет рубанівський зацокотів, поливає їх, аж тут вискакують рубанівці з села, оточують їх і всіх до одного побивають.

Бо ті люди, що сіно ввечері привезли, — привезли і сіно, і кулемети в сіні, і рушниці, і бомби. Уночі ще на дзвіницю вихопились, щоб поміч своєму начальникові дати.

— Усе Рубан придумав, — кажуть селяни і сміються. Він їхній — Рубан. Він — їхня кров.

Але Рубан із своїми найкращими кіннотчиками уже спішить назустріч ударному відділові естонців і мадяр. Він жде на них кілька годин, і перестріває, і оточує, і знищує вогнем увечорі під станцією Роз'їзд.

Ті що вмирали під Роз'їздом у галасі, у торохкотінню і дзизі куль, — побачили себе оточеними перстнем вогнених цят, що не гасли і гарячково помірно дрижали. То були розпалені дзьоби кулеметів.

— Це на нас — селянська смерть! — говорили до себе, падаючи під кулями, мадяри і естонці.

— Селянська смерть!

VII.

В той час до київського комсомолу прибуло багато енергійних хлопців із Росії. І комсомол застосував інші методи, як Ворошилов, на повстанські армії.

Посилали відважніших по одинці. Не завжди — вдало. Послали кількох до Зеленого, але ті не дійшли, їх розшарпали селяни у Ржищеві. Вибралось двоє братів проти Григоріва, — їх зарубали григоріївці в місті Олександрія.

Жеребок, щоб виїхати до Рубана, витягнув Фінкельштейн, з Печерська, але завагався. Тоді Упорніков, що прибув з Петербургу, зголосився замість нього до виїзду. Це засоромило Фінкельштейна і вони виїхали обидва разом з Києва.

Їхали в товаровім вагоні, де були червоні жовніри, а ще більше селян.

— Ми мусимо зламати селянську стихію, — говорив Фінкельштейн Упорнікову, говорив гаряче, говорив без кінця...

Стукотіли колеса, поволі відходив зелений Київ.

За низькими будинками Посту Волинського надлинув з усіх боків вечір. Потім потяг пішов швидше і просто в той вечір. В вечір і пугачі, що перелітають над підсліпуватими станціями, в вечір і прохолоду укритих джерел, і задуму мовчазної зелені дерев, і цвіркотіння цвіркунів. Їхали в вечір, що сповнював глухий, розложистий, а однак невидний простір.

— Рубан! — подумав одно слово Упорніков і почув себе каменем, що летить, кинений у глухий, розложистий, а однак не видний простір.

Потім потяг пішов іще швидше.

Фінкельштейн замовк, його широко розкриті вогкі очі вхоплювали останню бурштинову прозолоть західнього крайнеба.

Чорно стало довкола, — тільки вітер нечутно обвивався довкола потягу, їхав з ним трохи і знов котився самохіть, холоднуватий, глузливий і вільний.

— Ой яблучко, — затагнув хтось істиха в темнім кутку вагону.

...куди котися? — скривився насмішкувато інший куток.

— Попадеш в Україну —

Не воротися...

— Товариші селяни! — скрикнув голосно й різко Фінкельштейн, а його пітримало кілька комуністів. — Ця пісня заборонена в советській країні.

На це — в темряві:

...Ой яблучко... ударив, загримів, засміявся хором вагон. Здавалося, що кожному комуністові над вухом співали

лиця зухвалі, веселі, що кипіли гордістю і ненавистю. Здавалось, і темрява їм підспівувала, і співав вітер обвившись, як змія, довкола вагону.

— Я буду нотувати, хто співає, — Фінкельштейн чиркнув і запалив свічку. Згасла темрява, і одночасно запалась пісня. Довкола були тільки лица заспані, без виразу, що жмурились ліниво і дивувались. "Діти" — подумав Упорніков.

— Не можна співати яблучка, товариші селяни, — загарячкував Фінкельштейн, — пісня ця спрямована проти робітниче-селянської влади, — і підніс високо свічку, розглядаючи простовіч великі, лагідні лица.

Але війнув із дверей вітер, загасив свічку—і знов якби з лунких печер залунало:

...будем рибку кормить
ми комуністами!

— Підожди ти, такий сякий... — каже червоноармієць і світить свічку. — Першого пришию, хто заспіває!

Світло. І знов довкола — лица сумирні, кремінні, староруські.

— Ах, — — каже Фінкельштейн до Упорнікова, — не вір цим лицам. Скільки наших загинуло! Скільки — в Трипіллі! Половина наших найідейніших — як яблучко тут...

Але свічка таки догоряє, гасне. І тоді вже до самого світанку — переливно блискуче, як нагострений ніж і одночасно, якби жадібно то тонко, то низько:

...будем рибку,
...будем рибку,
...будем рибку кормить ми комуністами!

— Товариші селяни! — рветься Фінкельштейн.

— Кинь, — сказав твердо і сонно Упорніков. — кинь, Льово.

Упорнікову снився сон трохи смішний, що він відірваний від землі, що він не може стати на ній ногами, і так летить, летить...

Фінкельштейн теж спав і бачив сон. Крізь світанкову сірість бачив іде хтось високий попід небо, за ним сотні і тисячі, він убиває жінки й діти, жене бичем сивих і згорблених дідів. Він упитий вином, його великі чорні очі світять-

ся. Ось він близько, високий на шість ліктів, його подертий хитон розвівається серед скал, як шлики різнокольорові, мідяний шолом, і мідяні наколінники на ньому, а ратище його, як ткацький вал. Він гукає страшним голосом: — Це я йду на вас, филистимлянин — Рубан! Із усієї сили хоче зірватися із свого місця Фінкельштейн, але лежить прикований до чужої землі і велетенська стопа Голіята, филистимлянина зависає над його малим тілом...

По дорозі потяг обстрілювали, — от так собі, як в дичину не спішачись, ізза горба. В Козятині, хтось почав кидати бомбами, але то були свої, що понапивались. В Вінниці вийшли з двірця, хотіли піти до міста тай вернулись — їм одрадили. З двірця до міста двокілометрова тополева алея, завжди зза дерева легко можуть забити. Їхали все повільніше. На шостий день доволіклись до Жмеринки.

— Ви куди? — спитали обох комсомольців у штабі.

— На південь.

— То ми вже вас не побачим. Заріжуть, як курей.

Від Жмеринки рушили військовим потягом. То вже не був потяг, то був корабель на безбережному морі. На ворожому морі. Не знати було як довго їхатимуть і куди прийдуть. Потяг підпихали підгору, сідали і з'їжджали згори, бігали по воду для паровозу, по паливо. Начальник потягу лаявся і проклинав "цю прокляту землю, де не знавш, що станеться за годину". Червоноармійці все більше бунтувались і матюкали на власний уряд: їм допікав голод і непевність, бо не раз виростали перед ними малі станції спалені, чорні, порожні. Часами заграви й дими розгортались то ліворуч, то праворуч.

Упорніков занепокоєний придивлявся до Фінкельштейна: комсомолец мовчав, блід, худнув, мав щось аскетичного в очах.

Коло Бірзули потяг довго доганяла повстанська кінна дивізія Ткаченка, колишнього вантажника з херсонського порту. Вдалось відстрілятись. Тільки до останнього вагону вдерлися кіннотчики Ткаченка. З почуттям безсилости дивився Упорніков разом з іншими, як викидають тіла його забитих земляків з вагону, як плюндрують вагон. В кінці вагон загорівся і ледве з труднощами його відчепили. Але

він ще довго біг за потягом, зяючи огнем і димом, як пригадка, як погроза...

Ах, як поволі плентався потяг, як часто зупинявся, як непривітно було довкола! Фінкельштейн прислухався. Вночі глухо озивались простори, озивались потужні, громаденні струни натягнуті через цілий степ. Вони здригались, зазвучавши, і в тім глибокім звуку тряслася, як пилинка, людина, не знаючи: звідки це, що це, куди кличе це, щось, що сповнює небо і землю?..

Одної ночі Фінкельштейн раптом почав сперечатись з Упорніковим і сказав гаряче до вуха приятеля, так мов би до мозку, що "революція гине". Доводив пристрасно, пригадував останній восьмий з'їзд партії, де з затисненими кулаками кидали партійці один одному в лице — "нас б'ють, нас б'ють". Пригадував пристрасні крики скиглення раненого Леніна...

— Ми не втримаєм України, і так з п'ятидесяти губерній маємо тільки сім. Слухай Упорніков, один шлях — умерти з музикою. Умерти, як умирали паризькі комуністи. Тут умерти, де вже нас стільки пропало... Ах!

Фінкельштейн зойкнув і застиг, замовк зляканий власним внутрішнім зойком.

— Кинь, Льово!—сказав Упорніков хмуро. Потім лежав цілу ніч і думав про Фінкельштейна, він чув, що недовір'я зростає в ньому проти його волі, а Фінкельштейн знов зробився немовним.

Це трапилося, як потяг уперше зупинився за Балтою. Не вистачило і палива, і води. Біжучи втретє з відром води Упорніков зауважив, що Фінкельштейна нема.

В густім надвечірнім повітрі, сизім від пилюги, леліли направо горбовини, а між ними — дерева. Упорніков почув в собі голос, що то туди, недалеко втік Фінкельштейн. В ньому все закипіло, йому здалося, що то непослух, що то бунт. Він ішов, підбігав важко, по-солдацькому. Прикусив нижню губу, а руку тримав в кишені, на нагані. Ішов, забувши про потяг.

Між горбовинами стирчали темні хрести покиненого кладовища. Над хрестами кілька високих, старих тополь дзюркотіло одноманітним, безконечним шелестом.

Щось торкнуло Упорнікова, він забув про гнів — лицем до землі на цвинтарі лежав Фінкельштейн.

Обійняв горбок старої могили, порослої густою травою. Лежав нерухомо, тільки пальці дивно безпомічні і швидкі шарпали, рвали траву. На ступання товариша підвівся — і став навколішках. Його лице чорнооке й виразне було мокре від сліз.

— Боїшся? — спитав його Упорніков.

Похитав головою, нічого не сказав, тільки сльози рясним горохом ринули з його великих, газеліх очей, — і він пішов за компаньоном до задиханого, довгого потягу в степу.

То було передчуття, бо ще тієї ночі на якійсь малій станції Фінкельштейна забили. Коли Упорніков надбіг, Фінкельштейн лежав зимний, простий, без тіні недавньої безпомічності на лиці. Упорнікову показали вбивців, то були червоноармійці, що ненавиділи жидів. На погрозу Упорнікова, вони мало не вбили його самого, він ледве втік. Дрижучи від обурення й болю, комсомолец прибіг із скаргою до червоного начальника. "Нема часу на такі дрібниці, самі не знаємо чи будемо живі", — відповів той.

Упорніков затиснув широкі уста, але все в ньому кричало від наглої жадоби помсти. Коли пізніш він обережно підійшов до місця, де лежав труп Фінкельштейна, там уже не було нічого, тільки купка зм'ятих паперів.

І потяг рушив далі.

Минули Голтву, минули Ново-Українку, аж ось виринули білі й жовті доми серед запилюжених акацій — Єлисавет.

Над містом панувала важка фортеця з грубими мурами, коло неї в'язниця з невеликим подвір'ям. Упорніков сірий і змучений побіг одразу до фортеці, де була чека.

Начальник чека подивився на нього кривавими від безсонних ночей очима.

— Ви хочете зустрітись з Рубаном? — спитався.

— Так, — сказав Упорніков.

— Чи ви знаєте, що ми самі ледве відстрілялись недавно від зелених тут у фортеці? Тоді мало не впіймали голову наркомів, товариша Петровського, і забрали в нього печат-

ки харківського уряду. І ще одно: подумайте, що робите! Самі йдете до Рубана!

— Я мушу виконати своє, — сказав комсомолец. — Поможіть мені.

— Може цей папірець Рубана вам придасться! — і чекіст простягнув папір, що "пред'явник цього,... дійсно уповноважений штабом революційної, повстанської армії України формувати загін..."

— Ждіть слушної хвилини! — сказав начальник чека і розвів руками.

Упорніков мовчки вийшов. Дивна сонність опанувала його після смерти Фінкельштейна. Він бачив усе, але йому здавалось, що то сниться. Єлисавет, степи, що причаїлись, навіть, тутешні робітники здавались йому маревом. Часами все здавалось йому домом розпустити, часами — страшною, незнаною силою.

Брат большевика Зінов'єва, анархіст Зінов'єв, мав тут свою сильну партію серед робітників. А ті комуністи, що були, самі ділились на кільканадцять напрямів. Упорніков пішов раз на мітинг військомату.

У великій залі повній людей говорили промовці, але їх ніхто не слухав, всі розмовляли голосно, залицялись, і сміх подражнених жінок зливався з клубами тютюнового диму. Між промовами хтось співав пісеньку про Шурочку, пізніше виступала танцюристка з кабaretу.

— Вище ножку! — кричали їй з юрби і гоготіли. Упорніков утік.

Вдень часто блукав по вулицях і базарах Єлисавету. Життя тутешнє, здавалось йому нахабно розмаїте, нерозумно яскраве. Він ходив мовчки і ждав своєї слушної хвилі.

Мешкав у жида — шевця. Звик лежати в нього за переділом на вузькій, ледве застеленій лаві, вдихати запах шкір та шевського квасу, і виводити пальцем по стіні невидимі визерунки й написи.

Ніколи в житті він не почував себе таким самотнім. Він боявся тільки одного, що Рубан не покажеться швидко коло Єлисавету.

Але Рубан сам сягнув по нього.

VIII.

Однієї ночі хтось шарпнув за плече комсомольця. Жид-швець стояв над ліжком Упорнікова: його очі спопеліли від жаху і чорна борода тряслася:

— Вставайте, — забелькотів, — ходіть до льоху ховатись, знов хтось бере місто.

Дійсно, густо лягали постріли.

— Хто? — зірвався на рівні ноги комсомолец.

— Хто знає? Може й Рубан...

Упорніков уже був на вулиці. Стискаючи бравнінг в руці, біг навпроти себе. Почував таку радість і зворушення, як перед великим коханням:

— Може й Рубан! — повторював собі щасливий.

Упорніков задиханий, неспокійний біг у напрямку кінної юнацької школи, де стояла залога. Стрілянина обручем стягувалась довкола міста. Раптом здійнялася якби завірюха випалів, а з боку двірця блиснуло, застугоніло і розсипалось марево вибуху.

Упорніков підбіг до незабрукованого майдану коло юнацької кінної школи, але не міг його пересягнути. У світанку з усіх боків по ньому зацокотіли рушничні й кулеметні постріли. Комсомолец сахнувся назад, проклинаючи себе і всіх, повний нетерпеливості і безсилості. Сховався за стовбури акацій і ждав.

Тоді з-за рогу виїхало панцерне авто. Обважніле, зеленкаве, трясучись від пострілів, важко посувалось наперед. Перед ним ворожі кулі взметували дрібні фонтани піску.

Порівнявшись з деревами, де сховався Упорніков, панцерник став. Хтось відчинив дверцята і вихилився в кожушку, обвішаний навхрест биндами набоїв.

— А що, — спитався насмішкувато тіней, що стояли за деревами і в брамі, — чи нема серед вас такого, хто вміє кулеметом орудувати? Бо нашого кулеметчика забито.

Вийшов, дрижучи від дивної тривоги, Упорніков. Вийшов, підбіг.

— Я, кулеметчик, — каже, — я вчився, я, товариші!

А звідти з панцерника його під пахи беруть. Беруть міцно, залізною, за плече, як підоймою.

Садовлять, кулемет дають. Під ногами м'яжке тіло забитого кулеметчика.

— Стріляй, — говорить над ухом голос, а панцерник рушає, — не промаж, це кольтик, не максимка, води з собою не треба возити. Поняв? Тільки ти, браток, не кажи слова "товариш", бо ми не товариші, браток, ми — рубанівці, ми — брати. Ну, бери більш уліво, бери!..

Ідуть у бік фортеці.

Дзвенить у вухах кров, щемить у серцю, але стріляє по своїх Упорників, добре, влучно стріляє, — під Царициним учився. Падають люди перед панцерником, за повітря хапаються, за роздерті груди, у сірій пилюзі корчаться пальці тих, що впали.

Ось рідка розстрільна оборонців фортеці відступає в браму, за мури. Тоді гранати з панцерника роззяплюють браму фортеці, і в пролом обережно в'їздить панцерне авто. З їдкою диму й духоти дивиться комсомолец крізь щілину — віконце: утікають чрезовичайники.

На подвір'ю лежать ранені, трупи. Може лежить між ними і той, що тиждень тому з ними розмовляв?

— Бий, бий їх, браток, — говорить хриплий від радості голос над ухом Упорникова, — ти, я бачу, хлопець духовитий!

Коли це розриває землю гарматень: під самим муром шрапнель вибухає.

— Гей, братки, — кричить начальник панцерника, — повертай назад. Це Рубанок з вокзалу гатить, братки, це він червону артилерію захопив. Повертай на вокзал, тут уже цих наші докончать. Такий наказ був.

Із брязкотінням задкує панцерник, висувається з подвір'я, суне, тарахкотить вулицями.

До двірця їде. Тут стрілянина менша, але вулиці порожні. Тільки в вікнах — очі людські причаєні. Вздовж вулиць — очі людські тисячами пар за шибам.

А по вулицях, не поспішаючись, спокійні, так мов би на роботу яку йшли, посуваються люди по двадцять, по тридцять, у кучмах, у козушках, обуті справно. Пострілюють, як де що заворушиться. Тільки ж місто під їх кроками лежить, припало до землі і дихає.

— Це вже не сон, — думає Упорніков в панцернику, — це вже не марево. Оце їхнє правдиве, їхнє справжнє...

Аж ось — і двірець залізничний. Панцерник під'їхав і став, замовк коло низьких, камінних сходів широкого ґанку.

Виглянув начальник панцерника, виглянув Упорніков.

Одна коло одної — голови. Море спокійне жде. Жде, похитується злегка, погаркує стиха.

Висунувся Упорніков, хоче слово до них сказати і — не вміє. Чуже — все.

Видно: стоїть окремо відділ селян із недалекої Обозівки, Мамайки, Осітяжки, — як вийшли з дому в брилях і полотняниках, так і до бою пішли. Трохи далі якась чота рубанівців вернулася з міста чорна, запилюжена, осмалена вовтузиться, поправляється. Ще далі стоять резерви рубанівські. То ще не справжні рубанівці, поливою спільного життя не полляті, не з'однаковілі, ще по них пізнати — хто і звідки? Видно між ними й рухливого грека з Таврії, і худого Оргієвця, видно і кількох ченців із скельного Сахарнянського монастиря ще в рясах, але вже на конях. Були й ще якісь горбоносі, — може болгари, а може й кубанці, хто їх знає?

Але Упорніков дивиться, — і вони йому однакові всі, однаково чужим дихають.

Тільки придивляється Упорніков, хто рухається?

Надбігли до станції по два, по три — зв'язкові. Вигукували, махали шапками, блискали білками очей, щирили задихані зуби.

— Завод Ельворті — наш.

— Фортецю — взяли.

— Наші піймали штба червоний. Розмінювать будем. — І зникали в широких темних дверях двірця.

З боку привели й поставили полонених: то вже не були живі люди, сірість була на їх лицах, спопелілість смерті.

Стрілянина в місті загасла, а з міста все голосніше гуркотіли вози із здобиччю. Вантажили до вагонів. Упорніков дивився, — вантажили паки з набоями, новісінькі гвинтівки ще в довгих дерев'яних скринях, вкидали нові сідла, вуздечки, остроги. З одного воза зняли мірникові пристрої до мушкетрової стрільби і вагались: чи брати? Хтось хотів висмик-

нути собі сідло, — його відігнали.

— Котись, котись далі, не розбазарюй майна, — Рубан не дозволив.

Комсомолец дивився на їх кремінні, південні лица — "Господарі!" подумав. І чим більше придивлявся до їхніх повільних і певних себе рухів, тим виразнішала в нім глуха до них ненависть. Тож були ті самі, що під Києвом співали йому й Фінкельштейну жорстоке, смертельне "яблучко".

Упорніков придивлявся до них: ні, це не було марево, ці селяни із Глодос і Громоклеї.

Він почав уже розрізняти окремі відділи, що стояли в сіряках, шинелях, у брунатних жупанах, хоч то був червень. Один коло одного стояли вони неговірки, плече коло плеча, мов врослі в землю, цупко тримаючи зброю. Тільки час від часу по чийсь сказанім півголосом жарті, перекочувався ними сміх, мов би ікли на мить показали. "Вовки, не — господарі!" подумав з досадою Упорніков.

І знов йому здалось, що це марево в пекучім сонці загусле, з розпаленої землі повстале, з сірої пилуги зроджене.

Здавалось йому, все тісніш ставали вони, все нетерпеливіш поглядали на широке темне зіво станційних дверей. Раптом гамір принишк.

З тих дверей станційних на ганок, повагом, мов із церкви, почала виходити старшина. Дехто з мапою в руці, спокійні, байдужі. Сідали на коней.

За старшиною мав вийти Рубан.

Завмерли кіннотчики на конях, завмерли сіряки, завмерли селяни Лелеківські в полотняниках.

"Він!" сказав собі Упорніков, визирнув з-над панцерника у бік дверей.

І раптом озирнувся, разом з усіма на тупіт. З міста в бік двірця їхав хтось на вороному коні кар'єром. Потім тюпки під'їхав до самих сходів.

І тоді назустріч вийшов до нього із темряви — Рубан. Вийшов поволі без шапки, високий, став і дивився на всіх згори. Лице його було темне від диму й пороху, і на тому лиці блакитніли його очі. Він ворухнув устами, але не сказав нічого.

Батьку, — вигукнув гарячково прибулий, — Єлиса-

вет наш і не наш. Гниле діло, батьку. Висипала жлобня із Явленої, із Злодійських балок — грабіж. Чорно їх, як черви. Красти йдуть.

— Як черви, кажеш? — неголосно повторив Рубан, а всі його почули.—Як черви?—і Рубан мабуть сам побачив сто-тисячне місто, що роїлось жадібною, безтямною й полохливою червою. Як черви, — повторив ще раз, раптовий гнів і обридження зазвучали в його голосі: — Бериж, сину, Ганчарівську сотню, бери Шовкопляса і його сотню, та грахніть обоє кар'єром по головних вулицях, та крикніть, щоб сиділи такі сини спокійно, бо йде...

І тут Рубан глянув на свої каміннолиці лави, а лави глянули на нього одним лицем. І в те лице крикнув — докінчив Рубан гострим клеткотом:

— ...Земля!

І в цю ж мить той крик знявся з усіх лиць, знявся над двірцем, над містом, над дорогами, полощучи все навколо, все обертючи в завірюху:

— Земляаа!

Упорніков чув, що голова його тріскає від того крику, він хапав повітря устами:

— Земляаа!

Той крик не вгавав ненаситний, важкий. В тому крику з кількадесят кіннотчиків відділились, один за другим рушили чвірками й трійками, і погнали, мов наосліп у глиб присадкуватого, розложистого Єлисавету, жовтого від сонця. "Земляаа!" чути було ще здалеку і видно, як блищать над головами текучої колони ясні блискавки оголених шабель.

— Тепер, — каже Рубан неголосно, а всі його чують, — тепер можем і ми їхати, ми — влада справжня, ми — земля!

І шапку вбирає, і вже — на коні.

Втягнули Упорнікова до авта в середину: панцерник теж має їхати з усіма, тільки не зараз. Дивиться комсомолец крізь віконце-щілинку: от тобі й падада!

Попереду йдуть музиканти місцеві чи з військомату; їдуть у фаєтонах вигідно і грають марша ричастого, дзвонливого, тарабурного.

— Це Синопський марш! — каже начальник Упорнікова

задоволено. Той марш усі знають — від Сухуму до Кишеньова.

За музикантами — випростований Рубан на коні, трохи позад — штабовці. За штабовцями кіннота, кіннота, тачанки з кулеметами, знов кіннота, піхота на возах, потім рушив панцерник.

Мовчить місто: трамваї не ходять, люди не ходять. Зробила порядок Ганчарівська сотня з Шовкоплясом. Усе вищиться місто, росте. Починається вулиця Велика Перспективна.

— Стривай, музика, не грай! — чути голос здалека.

І от у мовчанці, спокійно вливається бригада Рубана у головну вулицю. Вихилився Упорніков, бачить: попереду розгортають прапор великий, жовто-блакитний, як широкий спалах алькоголю. Тільки цокотять, цокотять копита по бруку.

Пішло мурмотіння поміж бійцями.

— Тепер, — каже начальник панцерника, — ударимо, братки, нашу пісню рубанівську. Ех, і пісня ж...

А тим часом село їхало мовчки. Дивилось на місто, на мури згорда, так, як дивиться господар і кіннотчик. Скільки їх тут дібрав Рубан! Були і твердомовні херсонці, що звикли до багатства і машин у полі, були й верткі, дотепні подоляни, були мстиві і запеклі полтавці, і смолюжники, біляві черніговці, ставні тарашанці, меткі черкасці. Хуторяни й наймити, вчені й невчені, старі й молоді, — а всі з села.

Їхали на конях урочисто, бундючно, і трохи важко, поселянському. Вони знали собі ціну, знали, що місто було їхнє.

І раптом голоси піднесли, вдарили і розплескали несподівано на ціле місто мельодію зухвалу, глузливу:

— Оце — я...

Пісню селянина, що кпить з усіх бід і клопотів.

...Ярема —

Га, га, га!

Пісня вистружувалась швидкими, нетерпеливими стружками з-під копит рубанівських коней, і бігла як попередження, погроза і кпини.

— Оце я, Ярема,

Мудра голова! —

І на цю мельодію, на її сміх і легкість — обережно поприпадало очима до шиб стотисячне місто. Дивилось який то є його пан?

Дивились урядовці, міщани, недобитки Росії, недобитки комуністів...

Лишень добу був Рубан в Єлисаветі. Від Знам'янки заревла артилерія большевиків. Обстрілювала потяг рубанівців. Гарматні розривались усе ближче потягу. Тоді в кількох місцях неподалік Рубан наказав поскладати шпали і підпалити. Обсерватори ворога вирішили, що потяг і міст горить, — і артилерія заспокоїлась. Тоді ешелон Рубана висмикнувся тихцем, а по кількох годинах був далеко на захід.

Панцерник рубанівці залишили, але комсомольця згодились забрати. Упорніков заснув на підлозі вагону, а коли прокинувся: потяг розвантажували. Комсомолец почув в собі нові сили. Ніби помагаючи, ходив поміж кіннотчиками, та не знайшов вдатної хвилі, щоб зблизитись до Рубана.

Тим часом, розвантажившись, відійшли далеко, над Бог. На його високім березі мали переночувати.

— Буде Рубанок прапори лічить, — сміялись старі рубанівці.

Упорніков слідував за Рубаном. Був обережний, чужий їм і свіжий, — кожне слово про Рубана, сказане в комсомолі, дзвеніло в його вухах. Придивлявся до табору, до варт, до попаса коней. Запалили вогнища: кухарі варили вечерю. Не зводив очей з високої постаті Рубана. Тонко виводила гармонія десь між кіннотчиками.

Окремо від табору, над самою водою запалахкотіли два велетенські багаття. Потім Рубан, заївши вечерю, пішов своєю швидкою, підскачною ходою в бік вогнища. За ним щось несли.

Серце почало битись міцно аж до болю в грудях комсомольця. Він знав, що має робити, — тепер прийшла хвиля виконання.

Притиснувши до грудей малу кавалерійську рушничку, він висмикнувся з табору в вологу, надрічну темряву. Упав на траву мокру і теплу ще від денної спекоти і поповз, не зводячи очей із далекої фігурки Рубана.

Ярком спустився над саму воду. Раптом голоси, вогні і рухливі тіні, і приглушений гамір усе ввірвалось, як бубоніння сну. Безшумним полозом-змією пливла течія і тільки де-не-де терлася магкою лускою об гранітові стрімчаки берегів.

Але недалеко блимнуло світло двох вогнищ Рубана.

Бредучи водою попід навислого стіною берега, комсомолец зближався до них, що кривавою загравою вгорі розсвітлювали ніч.

Комсомолец брів обережно, хоч його згори напевно не було видно. Коли дуже близько коло нього заколихались блискучими пір'їнами відблиски вогнищ на воді, — він зупинився й слухав.

І дивився. Велетенська силуета Рубана, що сидів обронзований вогнем, була майже над головою Упорнікова. Кілька метрів над його головою.

— А тепер, — говорив Рубан, урочисто мнучи слова в устах, — яка часть?

Ад'ютант навстоячки розгортав червоний прапорець. Читав: "Імені французької компартії кінний полк Н.Н."...

— Так тут написано? — Рубан смакував назву в думці, потім читав склад за складом: "францу-зької ком-пар-тії", потім довго дивився на тканину, говорив до неї з гнівом: "а... знаєш?" Потім відвернувся й кинув спокійно: — В вогонь.

Прапорець задимів, спалахнув і розсипався, здригаючись.

— А тепер, — говорив далі Рубан урочисто, — яка часть?..

Упорніков уже не слухав, мостився, щоб йому зручніше було стріляти. Він примірював рушницею до плеча, — було за стрімко стріляти. Він відступив трохи. Тонко дзюркотячи, перебігали хвилі між його ногами. Він увійшов по коліна потім ще глибше. Все прицілювався.

— А тепер, — почув раптом над собою тихий і лютий голос Рубана, — іще хто?

І Рубан великий, височенний встав серед полум'я. Здавалось, головою сягав до неба.

Упорніков перестав брести.

Вгорі адьютант щось відповів.

— Дак хто ж проти нас? — почув Упорників іще раз виразно слова Рубана і почав цілитись...

Та не натиснув на цинкель. Почув, що м'яка лопать широкої течії обхопила його, обернула на місці разом з піском під ногами і забрала з собою: він зсунувся на глибоке місце.

Підносив ноги в чоботях, хотів крикнути, вирватися з виру, видобутись на гору і — не міг. Вода вже несла його.

Вогняні кола і велетенські силвети пропливали в його мізку, недокінчені слова вигукнулися самі і розтанули.

Темрява, і холод, і течія несли його все швидше. Він не вплив більше, щоб ще раз глянути, як високо стоїть над Богом освітлена постать, як стоїть вона серед вогню над бистрою і бездонною стихією.

IX.

Третя залізна дивізія у складі трьох полків: 7-го синьожупанного, 8-го чорноморського і 9-го стрілецького посувалися в бік вузла Вапнярки. Це був один з відтинків липневого наступу Директорії на Київ.

Між залізною дивізією, Денікіном і більшовиками було б і досить вільного місця для Рубана. Однак випадок, чи може якась сила потягнула його до своїх. Він виїхав в бік села Стефанівки, із адьютантом і ще кількома. Не доїздячи до Стефанівки, вони згори, з горба побачили, як 7-й Синій полк ув'язувався в бій з більшовиками, із 3-м інтернаціональним, що прибув з-під Бірзули.

Видно було як на долоні: поля, горби, невеликий прилісок, і село. Більшовики відбили українців від села. Видно було як силветки сірі і жовті відхлюпнули від перших хат. Раптом з приліска росіяни підтягнули свою польову артилерію. Чорні стовпи диму виростили серед синьожупанників у відступі. Видно було, як старшини старалися утримувати порядок серед усе безладніших українців.

— Ех, — заляв гірко Рубан, нетерпеливий і гнівний. Де ж їхня команда розвідників очі мала? Артилерії не розпізнали.

Сині відійшли недалеко: видно було серед них все більше опанування ладу, Рубан все цікавіш приглядався до них.

Раптом сталася несподіванка.

Кінна сотня українців, низько пригнувшись до лук сідел, зірвалися зі свого місця. Минули свою піхоту, що почала зупинятись. Погнали через пагорби.

— Ййбогу! — скрикнув Рубан — на артилерію розігнались! Добрі хлопці!

Дійсно, сотня вирушила в атаку на батарею. В тій їхній атаці несамовитій і відважній було щось із звинності стадка риб в ріці. Шлики їх шапок тріпотіли на вітрі, — вони линули. Кілька чорних стовпів димів-розривів не спинили їх льоту. Не чути було здалека їхнього "Слава", видно було лишень тонкі блиски їх шабель, що виринули над головами большевицьких артилеристів.

Гармати здобуто. Ще мить, по сусідніх полях порозсівалися групки втікачів. Сині здобули Стефанівку.

Уже військова лікарка Синіх в своїй чумарці верхи об'їздила поле, збираючи ранених.

— Ну, братва, — за мною, — Рубан дав острогів коню і перший почав спускатися з горба, за ним штабовці.

Їхали до Стефанівки.

— Лука! — гукнув Рубан до ад'ютанта, — ти з ними переговорюй. Скажи їм: Рубан приїхав, їхня кров.

Сто кроків ще залишалося до найближчої хати. Звідти виїхала застава синьожупанників.

— Їдь ти! — сказав Рубан до ад'ютанта, Луки Семеновського. — А я тут постою.

Він важко дихав. Немов кінь, що спинився гризучи удила. Дивна річ, він йшов до своїх, а його огортав страх і тривога.

Лука Семеновський під'їхав до застави і сказав, що полковника хоче бачити Рубан.

— Який такий Рубан? — спитався задиркуватий синій підстаршина, і вилаявся. — Одно бачу, що хорошу кобилку має. Під моїм сідлом краще б їй бути, як під твоїм таким-сяким бандитом.

Лука Семенович з жахом обернувся до свого начальника, але вітер не доніс туди слів бунчужного, — Рубан стояв, мов вріс із конем у землю тільки лице його блідло від очікування.

Цього ж вечора сидів в штабі дивізії при розкладених на столі мапах. Дивився на їхні відзнаки, виголені рухливі обличчя, слухав фахових виразів — і душився від власного уостаточення.

Не хотів мовчати, заговорив. Але побачив підсмішки із своєї кострубатой мови.

Може то не були підсмішки, може йому тільки так здавалось, він сам не знав, — але раптовна скаженість закипіла в ньому. В цю хвилину він почув себе лявиною ненависти. Хотів вилаятись і втекти. Але здержав себе. Він хотів показати, що він теж начальник, хоч іншого типу.

Обережно зза пазухи вийняв осмаленими пальцями клаток сірого, грубого паперу до загортання.

— Ось моя мапа, — сказав зпишна, — тут усе видно, — не намазюкано дрібненько, як там у ваших мапах.—І намочивши в устах чорнильний олівець почав показувати.

На папері товстими лініями були виведені ріки: Інгул, Бог і Дніпро. Поміж ріками були розсипані великі й малі хрестики. Рубан знав їх значіння:

— Оце Єлисавет — моя столиця. А оце, дивіться, два куці біля могил, — тут я Ворошиловських козаків узяв. А оце балка з колодязем — ховатись добре.

Дивився на старшин переможно.

— А оце сім стіжків, де бились два дні. Усе видно, не так як у ваших мапах.

Оговтався. Пізніш почав, навіть, сваритись:

— Який "відтинок", який удар"? Ви кажіть, куди йти з бригадою, а не "відтинок"! — бурчав.

Вернувшись до своїх, Рубан оповідав Семеновському про все, що бачив. Дещо похвалив, але штабовців виріжнив і назвав „гадюками“.

Від того часу він пристав до армії Директорії, але його самого не можна було вважати командиром регулярної частини. Він ненавидів канцелярію і папери. В донесенні до штабу дивізії про стан кінського запасу бригади — подав глузливо: „мається дві сліпі кобили і один кривий жеребець“.

Взагалі Рубан не любив штабів. Папери, що діставав, нераз тільки хвилинку задуманий тримав в коротких, куцях

пальцях, потім, не читаючи, м'яв і ховав до замаخورеної кишені вибійчатих штанів.

Рубан ненавидів постачання і постачателів. Вони скрізь спізнялись, до всього чіплялись. Вони, коли розлягалось стукотіння гарматних вибухів і тріскотіння кулеметів, коли вози з пораненими сунули від поля бою, і задихані, оскажені з нетерпеливості, підстаршини приїздили до бази з одним вигуком: „Набоїв!“, вони, постачателі дивились байдуже, оглядали папери, посвідки, перевіряли підписи, і вкінці могли навіть спитати підозріло: „А де ж печатка частини?“.

Тимчасом по місяцях великих боїв з большевиками, надійшли ще важчі місяці боїв з царськими офіцерами...

Рубан пішов з радістю на цього нового, хоч і краще екіпованого ворога. Командувач південного фронту денікінців на його бравурні атаки й немилосердя відповів вирішенням у денному наказі бригади Рубана „При зустрічі з вищеназваною бригадою, — писав генерал Н. — наказую в полон не брати, бити аж до знищення“.

— Я партизан! — сказав Рубан гордо, довідавшись про це. — А хто кого знищить, то побачимо!.

Тимчасом знищення прийшло з іншого, несподіваного боку. Щоправда, в тому, що сталося тим разом, Рубан сам не був винен.

Він тільки послав до Вапнярки кількох своїх козаків по набої для бригади.

Там їм відмовили. Тимчасом рубанівці побачили, що на сліпому торі за станцією стоїть потяг, і в тому потязі є вагон амуніції під охороною вартових. Переждати до вечора і підпоїти вартових їм удалося легко. А тоді вже в густій, безмісячній сутені хлопці Рубана самі зірвали печатки, розбили і навантажили собі на тачанки скільки могли скринь. Потім, щоб усе було в порядку, повкидали п'яних вартових до вагону, зав'язали засуви дротом і втекли до своєї частини.

Коли Рубан вислухав їх оповідання, — вибухнув: — „Дак, щож ви, бісові діти, замки ламати здумали. Бригаду Рубана паскудити хочете.“

Схвилюваний, передчуваючи біду, ходив по хаті. Вкінці надумався. Подивився на цілу п'ятку червоних і зіпрілих хлопців в очікуванню. Вони вернулись веселі, з піснями, та тепер зустрівши його немигтливий погляд, трохи поблідли.

— Хлопці, — сказав Рубан, — погане ваше діло.

В цей час вартовий пропустив ще когось до Рубана. Увійшов високий старшина в уніформі штабовця, за ним просувався трохи збентежений адютант Лука Семеновський.

— Згідно з наказом, пане полковнику...

— Ні! — Рубан гукнув і не дав йому докінчити, вхопився лівою рукою за ремінь свого поясу — це він робив завжди коли стримував себе, — ні, я своїх хлопців розстрілювати не дам.

— Та я маю наказ про заарештування ваших людей за самовільство. Я для цього сюди приїхав.

Рубан поглянув скося і хижо на того, хто смів порядкувати в його частині. Рука його мимоволі сягнула до шаблі.

— В своїй частині — я господар... — кинув неголосно, але з таким притиском, що старшина ввірвав мову.

Стояв і дивився на Рубана і починав розуміти, що властиво життя його є в небезпеці:

— А нащо вам, мої хлопці? Що трохи напаскудили то вже їх і розмінювать?...

Раптом обернувся до присланого старшини спиною, і почав підходити до них, до бешкетарів. Спинився і став розглядати хорунжого Кравця, повновидого, темновусого і з поглядом як дитина, і чотирох козаків; Федька, гусарина Митавського полку з кульчиком у вуху, Андрійченка і Караса, недавно раненого в руку. Дивився на всіх, як батько.

— Ну, — сказав, дивлячись їм просто в очі, — хлопці, напаскудили, трудно треба й честь знать.

І іншим тоном:

— Скидай штани.

реміння поспалили на підлогу. Старшина-штабовець знімає ремінці.

— Ставай в ряд. Перед столом.

Старшина-штабовець відійшов на поріг, приглядаючись. А вже Лука Семеновський подавав шомпола.

Рубан перехрестився, плюнув в долоню. Пригнув першого до стола хорунжого Кравця. Одною рукою придержував плечі, а другою бив:

— Ти, — приговорював, — ти знав, що робиш. Ти ж старшина, ти вчений військових порядків. Тобі дам двадцять, бо ти їх водив, а не вони, неслухачі. А вони по п'ять дістануть.

Хорунжий Кравець не ойкнув, тільки на тілі його багровіли й синіли пруги від ударів! Рубан бив добре.

— Вставай! — сказав Рубан.

Хорунжий не ворухнувся.

— Вставай! — сказав Рубан.

Хорунжий встав, і пішов, тиняючись. Збілів трохи. "Спасибі, батьку"! сказав у дверях здавленим голосом і вийшов.

Потім повиходили по одному й інші.

— Ну, — сказав Рубан до старшини-штабовця, — бачили?

— Бачив.

— То й розкажіть там у себе у штабі дивізії, що бачили. Отак Рубан своїх карає. А розмінять не дам.

Старшина вийшов мовчки.

Та справою нападу на Вапнярку на вагон ГУГША зайнявся Прокурор Воєнно-Польового Суду. Від Штабу Дієвої Армії приїхав сотник Сербецький з наказом для Рубана здати бригаду, а самому прибути до штабу. В разі супротиву Сербецький мав уповноваження арештувати Рубана.

Ці уповноваження зустріли в дивізії з усмішкою. Ввечері старшини зібрались до хати Сербецького.

Хіба, що намовиш Рубана, щоб сам себе арештував, — бовкнув товстогубий, чорний Ломоніс-Немира, що знав Сербецького ще з Києва і насупився.

— То добра душа, — вибухнув невеличкий поручник Палагута, колишній учитель, — я йому книжки приносив про Україну, він багато навіть довідався від мене.

Сербецький мовчки дивився на обох старшин з-понад високого малинового ковніру штабовця. Ані в його римським профілю, ані в глибоко вкutih темних очах не було неспокою, він був тільки трохи здивований.

— Він так само бореться за Україну, як і ми, — гарячкувався дрібний Палагута. — Він ніколи України не зрадив.

Сербецький, німуючи, знизав плечима.

Злегка закашляв і промовив, важучи слова, і присутній тут полковник.

— Він умів нищити, — сказав, не дивлячись на нікого. Його бригада давала раду, навіть, отрядові Шкури. А на де-що треба подивитись крізь пальці. Трудно, ми в нашій історії завжди мали мальовничі, з польотом натури...

Полковник затримався, — і він, і всі старшини з німовним запитанням глянули на Сербецького. Він, вони знали, скінчив українську дипломатичну школу, але не поїхав за кордон, а пішов в хвилю небезпеки на фронт. Його шанували, і тепер чекали поважного слова.

Та Сербецький мовчав. Він майже заплющив очі і слухав. Гострі холодні риси його освітлювала свічка на столі.

Тоді знов вибухнув Палагута:

— Як ви його заберете, його ж там засудять на розстріл.

— Ет, — додав Ломоніс-Немира, — і так не візьмеш його, от тільки будеш ловити вовка в полі.

Сербецький встав, морщучи чоло. Встав гнівний, широкі груди його важко віддихали. Стримував себе.

— Що нам право натур, — сказав майже мстиво, — нам потрібна ерархія. Я не знаю, чи його розстріляють, але знаю, що Рубан мусить слухатись, мусить їхати.

Запалювався все більше:

— Ми мусимо все стягнути в свої руки, все в Україні, хоч би й найживловіщі, наймальовничіші натури.

І поклав, як камінь, на стіл затиснений кулак.

— Все. Бо перед нами — великі завдання. Мусимо своїх Рубанів обтесати і пристосувати. Час минув на романтичні дикости. Все мусить бути з'оране, розбудоване, розпляноване. Розбудуємо залізниці, розстелемо шоси, все зв'яжемо, сполучимо в одно. Над ріками і багнами мости кинемо. Обудимо місто, обудимо село, — дамо пульс швидкий, невбла-

ганний. Досить стріхи — бляха буде на селах. Досить вишневих садків, — навзаводи візьмемо всіх, як коня. Виструнчимо села над шляхами.

— Хати переставиш? — буркнув Ломоніс.

Сербецький не звернув на нього уваги.

— Отже, — сказав, — буду з Рубаном розмовляти ще три дні. По трьох днях поставлю питання руба — чи він з нами, чи він проти нас? Коли поїде зі мною, — сам його буду боронити в штабі.

— А як не поїде? — спитався Палагута.

Сербецький звів на нього гнівні очі, подивився уперто і нічого не сказав.

Потім говорили на інші теми і розійшлись.

Коли Ломоніс з Палагутою проходили коло одної з хат, почули голос Рубана.

Ломоніс сіпнув поручника і обидва потихеньку підійшли до освітленого вікна.

Там трохи підхмелений Рубан скаржився комусь:

— Я своїх хлопців не дам с..... синам, постачателям, розстрілювати. Мільйони з собою в касах возять, а моїм хлопцям на святе діло набоїв не хотіли дати.

— Нда, — відповів тягливий голос, — а самі денікінцям цілі два вагони кожухів англійських і рушниць залишили під Гайвороном.

— А під Гайсином що було, — підхопив Рубан, — всі знають. Цілий вагон з грішми і то не лопатками, а гривнями — спалили. В тупець загнали, не дозволили й розвантажити. Одно слово — зрада. Скрізь бачу — зрада.

Раптом голос його спалахнув.

— Виведу я їх, постачателів і штабовців, на чисту воду! До самого Петлюри поїду. Скажу: батьку! дивись яка тут зрада. Скрізь непорядки, відступи, ми без грошей, без одержі — через них! Усе розкажу, як на сповіді. Побий мене Бог, коли не розкажу по правді, я — бідний партизан!

І почав лаяти знов постачання і всіх тих урядовців, що на його думку, боягузи і туподуми; марнували все добре, що зробили славні партизани.

— Чули, — сказав пошепки Ломоніс до Палагути і позіхнув, — невесело буде Сербецькому з таким діло мати.

Так минуло три дні.

Ввечері третього дня принесли Рубанові урядовий пакет. Він розкрив його і почав читати, водити заскорузлим пальцем по тонких рядках. Прочитавши, сів.

— Читай ти, — сказав до свого ад'ютанта, Луки Семеновського.

Той прочитав голосно, повільно. І кожне слово підносило Рубана, як пружина. Його молода жінка, що з нею він недавно оженився, із жахом дивилась на нього з кутка. Всі м'язи, кожний в'яз його тіла тремтів від напруження, очі його блищали, нараз він витягнув з пихов до половини шаблю, похилився вперед, завмер із розхиленими устами. Так, неначе закликав до себе своїх хлопців на поміч. І раптом сів загаслий, ніби сонний.

— Читай ще, Луко — скізав глухо.

Лука Семеновський, худенький і малий, читав іще втретє, іще вчетверте... Читав і дивився в очі своєму начальникові, що той скаже. Думав: дак що ж там Рубанок роздивляється — вдарить на них і — гайда в степ! Ще коли б старорежимні війська, дак страшно, — а то якісь синьожупанники, стрільці — вдарить тай годі...

Врешті, уста Рубана заворушилися, — він повторював слова, що були в папері, присланім Сербецьким. Повторював слова наказу: "...для добра України і її народу маєте з'явитися і здати окрему, кінну, повстанчу...

І опускав голову нижче, нижче. Не можна було вхопити погляду його очей.

Він не піде здається до своєї бригади, — думав Лука Семеновський, приглядаючись до Рубана, — він дивний сьогодні. А шкода, сотня Шовкопляса одразу б зробила тут порядок із цими надутими штабовцями.

...для добра України і її..., — все нечутніш повторював Рубан і нараз вхопив себе за голову і зачяк. Шипіла і тріщала свічка на столі. Тихо сиділа жінка Рубана на покуті.

Лука Семеновський навшпиньки вийшов з хати...

Удосвіта малий поручник Палагута із грекуватим Ломоносом і білявим, худим поручником Болянським прибігли до Сербецького. Той обудився відразу, і як був напіводягнутий, у розстібнутім мундирі сів на ліжку.

— Рубан утік сьогодні вночі.
— Багато забрав із собою?
— Чотирьох чоловік і жінку.

Палагута додав радісно:

— Всі його люди із старшинами і штабом перейшли до нас. То — добрі кіннотчики. Стійкі. За Рубаном аж плачуть, але — наші. Кажуть: зрадив нас Рубанок. Придадуться нам люди, правда, пане сотнику?

Та відповіді не отримав. Сербецький сидів, упершись зором впідлогу. Згірдливо мурмотів собі під ніс: — Люди, люди... Люди — сіно, люди — солома... А от косар пропав, косаря мені дайте... Пастуха до овець дайте.

— Думаєте, що треба вислати когось за ним? — спитався Ломоніс-Немира, пожевуючи товстими губами, теж у роздумі.

Сербецький шарпливо підвів голову і глянув на трьох старшин.

— Він же втік, властиво, від арешту, — поясняв невгамонний Палагута.

— І хто знає, — додав білявий Болянський, — чи не збере знов когось, і чи не піде проти нас?

Сербецький подивився суворо, просто в очі старшинам. З притиском, з розвагою вимовляв:

— Він уже не збере нікого, панове. Замок його порох. Ми присутні при його найбільшій поразці: він утік від власних людей.

Потім очі його заясніли по-дитячому, він таки чув симпатію до Рубана:

— Що там довго балакать, — я його розумію, — сказав з докором, дивлячись понад голови присутніх, і розпружив широкі груди: — Я сам степовик. Тут і мої діди чумакували. Що воля, — то велика річ. Гей, не легко мати до діла сильним людям із нашими урядовцями, інтелігентами, параграфістами.

І раптом велика і прикра думка заясніла на лиці Сербецького. "Але нащо він так зробив?" болісно розвів руками. Перестав бачити старшин.

Встав і, застібуючи мундир, почав розмовляти, як трохи несповна розуму, — сам із собою. Неначе дві людини роз-

мовляли в нім. Перша складала гарячковий звіт.

— Я переконував Рубана, як міг. Цілі два дні був я з ним. Цілі дві ночі сидів я в його хаті — (старшини переглянулися, вони не знали про це), — розповідав йому про великий світ, що перед нами, українцями, виростає. Розповідав йому, що часи чумаччини й козаччини минули — (Сербецький говорив усе голосніш), що немає для нас більшого завдання, як утвердитися на нашій землі, вгризтися в цю землю, встановити свою справедливість. Оповідав йому, як свій своєму, що ми тут серед людського моря, під час найнебезпечнішої бурі, що мусимо опанувати стихію для держави сильної, найсильнішої... І він!

Сербецький спинився гнівний. А тоді хтось, мов би інший, сказав його устами зимно і гірко:

— І він мені не повірив.

Нетерпеливий Палагута перервав мовчанку: — Рубан зоставив свій заповіт, — і поклав на столі папірець, писаний великими, дитячими "горобцями".

— Читайте поручнику! — сказав Сербецький, стоячи вже в дверях.

Палагута прочитав напис збоку: "Нехай Сербецький передасть це батькові Петлюрі", і читав далі: "Батько Петлюра! як я бив проклятих зайдів, большевиків, так і далі битиму. А з зрадниками, штабними і постачателями, мені не по дорозі і ти їм не вірь. А як я поляжу, то мене лихом не згадуй і жінці вмерти з голоду не дай. — Рубан".

Сербецький слухав: і біль, і гнів боролись на його лиці.

— Я вам скажу, панове — процідив крізь зуби, — з Рубаном можна було б будувати імперії.

І вибіг, не зачинивши за собою дверей.

Цілий тиждень не розмовляв з ніким, ходячи з руками в кишенях коло табору. Провадив з кимсь безконечну розмову, просив когось і комусь погрожував безнастанно.

Х.

Останками сил Рубан поганяв пару гнідих коней запряжених у возі, де сидів із мовчазною жінкою. Кричав і підганяв чотирьох вершників, що втікли з ним. Їхав порожніми, осінніми полями. Проклинав чийось зраду, лаявся, хрипів,

знов проклинав брак одежі, аmunіції, і гнав, гнав. Часами крик його, його лайка була така несамовита і безнадійна, як того, хто заблудився в метелицю.

Так минуло години дві. Раптом він підвівся кілька разів на возі, силкувався щось промовити, забелькотів і впав горілиць на віз, на сіно із червоним полум'ям на щоках, із блискучими очима, з безсило розкритим, як риба на березі ротом.

Тоді злякана жінка і похмурі товариші, а серед них ад'ютант, побачили — він має тиф.

Тоді ж ад'ютант, Лука Семеновський, із колишніх писарів подумав, що тепер хворий Рубан є ставкою в його руках, і тоді ж обережно почав думати: скільки зможе він дістати за цей свій кон у грі, і в якій саме грі?

Холодом віяло з полів, — два дні тому дрібнесенький сніжок притрусив груду і — зсірів, засмічений. Хмари зимові, хмари обважнілі снігом змінялись і бігли в подувах морозного вітру.

— Куди ж тут їхать? — промовив ніби байдужо, а однак хитро Лука семеновський до трьох рубанівців, що їхали кінно за возом. — З такою їздою в груду замерзнеш.

І коли ніхто не відповів, подумав, що він зможе легко перепровадити свій плян.

Їхали до вечора, а надвечір усі були змучені голодом, тяжкою їздою манівцями, криками Рубана в маячінню. Зрештою, почала маячити й його молода жінка.

Повіяло димком — близько було село. Не обминали його. Забрехали з виляском собаки. Назустріч їм виїхала застава з трьох озброєних вершників. Лука Семеновський пізнав малинові кашкети Дроздівського полку Денікіна.

— Я добре їх вів, — подумав Лука Семеновський, — тепер...

— Тепер, братва, — піднось руки вгору, — крикнуй, далячись від схвилювання. Досить наїздилися! — і відскочив кінно вбік, поклавши руку на револьвер при поясі. — Піддаємося!

Ні, ніхто не виступив проти нього. Троє рубанівців піднесло руки.

— Кидай винти на землю! — кричали Дроздівці.

Рушниці селян полетіли на землю.

— Хто з вас старший? — питались дроздівці.

— Я, — сказав Лука Семеновський, швиденько відкашлявся і оглянувся на запаморочене тіло на возі, що викрикувало в маячінню слова і жалібні, і сердиті: — Я привіз до пана генерала Н. — бандита Рубана!

— Веди їх до начальника гарнізону...

— Рубан? — здивувався приємно генерал Н. в своєму кабінеті, отримавши від начальника гарнізону телефонічну відомість. — Сам прийшов до нас? То дуже добре. Здібний боець! Скільки він знищив і наших, і большевиків. Треба прийняти його, як гостя, треба прихилити на наш бік, — він нам придасться. Я сам постараюсь про це. Зрештою, — усміхнувся до ад'ютанта, — цікаво подивитись на Рубана, цікаво.

Встав із-за столу, заклав руку за спину, і почав диктувати до апарату:

— "Вжити всіх заходів, щоб затримати Рубана по наших боці"...

В селі Стовп'ятах, в одній із хат лежав нерухомо на лаві хворий Рубан, в кутку на другій лаві — мовчазлива його жінка. Тільки Лука Семеновський прислухався до їх нерівних віддихів, пив чай, пив молоко, їв пухкий хліб і ждав, що буде?

Почув Семеновський: заскрипіли кроки кількох людей на снігу, порснули нерівно вигуки, — у місячному світлі там на дворі когось вели вулицею. Проходили близько.

— Гей, — сказав один із тих, що його вели, сказав голосом і тужливим, і насмішкуватим, і ридальним. — Гей, прощай, Рубане, Рубаночку, гей, прощай і ти, ясний місяцю, в останнє на тебе спозираю!

— Гей, прощай, Рубане, Рубаночку! — крикнув із цілої сили коло самого вікна той самий ридальний голос.

— Малчі, хахол! — ударив хтось кольбою, і тоді вже тихо тихесенько щось зойкнуло, схлипнуло: "Ой, Рубане, Рубаночку!" — і стало тихо.

— То ваших трьох бандитів розстрілюють ведуть, — підійшов вартовий до вікна Луки Семеновського.

І Семеновський оглянувся за себе: чи чує ще Рубан гування своїх "добрих хлопців"?

Дивна річ. Рубан перестав маячити і сів на ліжко. Сів, не говорячи нічого, і дивився поперед себе каламутними очима. Такий був, мов страшний звір, що виходить із печері.

Лука Семеновський злякався. Переляк так міцно вхопив його за горло, що він не міг говорити.

— Він же хворий, він же в моїх руках, — заспокоював себе, а однак не міг зустрінутися з поглядом Рубана, і не міг сказати слова. Не міг гушитися, тільки відводив неспокійно очі.

— Дай молока! — сказав ледве чутно Рубан.

Лука Семеновський закомашився, заметушився, підбіг, приніс теплого молока і хліба начальникові.

Рубан їв поволі, пережовував мляво, крихти висіли на його коротких вусах.

Щось застукало в двері. Ввійшов хтось голений, з усмішкою, з непорожніми руками.

— Маю честь з'явитись, ваше високородіє.

Рубан поглянув на нього, на його денікінські відзнаки, не перестаючи жувати. Хотів сказати "Ти хто?", а потім подумав "Сон" і жував далі.

— Як ваше здоров'я?

— А тобі яке діло? Ти хто? — байдужо спитався, не дивлячись на нього.

В кутку, в поспіху сіла на своєму ліжку — жінка.

Я, бачите,—фельдшер. Господін капітан питаються, як ваше здоров'я?

— Фершал, а морда в тебе лисяча, поганая.

— Не ходить мій чоловік, — заговорило раптом із темного кутка, — слабкий він. То я кажу, я, Настя, жінка його.

— Нічого, виздоровіє. Одужуйте!

Зоставив ліки на столі і зник.

Рубан задумався. Знов заколивалися стіни, перед його очима, як хвилина тому.

— "Радимий", — сказав гірко. Шпик, — рішив.

І знову упав на ліжко...

Ліки зробили своє: на другий день він устав і все зрозумів.

В кабінеті генерала сидів і кутив жадібно, спершись ліктями на стіл, не дивлячись на денікінця. Генерал ходив по кабінеті, заклавши руку за спину, веселий. Говорив, смакуючи, говорив з любов'ю до власного голосу.

— Я думаю, що після вчорашньої розмови з паном капітаном, ви подумали над усім і будете працювати в нас. Я ж зі свого боку ще цієї ночі сполучався телефонічно з головним штабом, — вам дадуть командування полком або так само бригадою. Я не маю сумнівів, що для вас самого ясно в чім ваша помилка, — праця з петлюрівцями. Та ж вони хотіли вас розстрілять — діло ясне. Вам, правдивому селянинові, не з ними дорога. Перейшовши до нас, ви рятуєте себе і рятуєте тисячі інших ваших братів селян, що перейдуть до вас і покинуть ошуканця, генерала Петлюру. Вам не по дорозі з ним.

Рубан кинув недокурок папіроси під ноги генералові, на килим, — генерал Н. спинився, надувся, зиркнув боком.

— Не, дорога в нас одна.

Рубан хотів встати і сів білий, як крейда.

— Дорога в нас одна, тільки в них зміна засіла по штабах, коли б я добився до самого Петлюри, ми б вичистили цих усіх, цих усіх...

Він шукав слова.

— Дивне — ваше прив'язання до Петлюри. Химери, бачки, кобзи, бандури... Де ж йому йти проти самої Росії?

— Ні, я проти своїх не піду, — сказав Рубан змучено й байдужно, — то моя кров.

— Це ваше останнє слово?

— Останнє.

І хитаючись, чипляючись за стіни, за одвірки, — вийшов.

Поворотний тиф на зміну з черевним мучив його без жалю. По двох днях він був такий безсильний і так часто вімл що військовий суд, не викликаючи, присудив його позаочі на смерть до повішення.

Зоставалася ще остання формальність. Одно по другім давали йому впорскування камфори. В його кімнатці чекав широколиций вахмістр з наказом, як тільки в'язень прокинеться, брати його одразу в суд.

Очунявся.

В суд привели його і наказали встати, щоб він вислухав присуд.

— Встати! Суд іде! — гукнув вартовий офіцер.

Рубана підтримували, приставляли до стіни, він валився на бік.

— Не можу, — ноги не держать!

Лежучи під стіною, вислухав присуд, пробурмотів лайку і знов зімлів.

Повезли Рубана через Єлисавет, де він колись сам панував, повезли фургоном через усе місто на базар. З ним разом везли теж засудженого Луку Семеновського.

Назустріч їм у широкому фаєтоні їхав поволі генерал Н.

— Пане генерале, — крикнув жалібно Семеновський, витягуючи шию, — за що мене вішають? Я ж зробив вам велику прислугу.

— А що ж ти зробив? — повернув голову у кашкеті, як велетенський гриб, генерал і зморщив лоб.

— Я віддав у ваші руки бандита Рубана, — і Семеновський, звівшись, показав рукою на смертельно блілого малячильника в фургоні.

— Сволото! Мовчать! — крикнув генерал, визвірившись раптом. — То для мене він бандит, а для тебе він — твій начальник, твій командир, твій вождь. Повісьте, — сказав генерал до конвоїрів і вказав на Семеновського, — першого повісьте це стерво!

Тому спочатку повісили на ринку в Єлисаветі, несамовитого від плачливого страху, Луку Семеновського. Підійшли потім до лежачого Рубана. Той заворушився, нічого не розуміючи. Йому, безпам'ятному заклали на шию петлю. Він нічого не чув. Йому прив'язували на груди дощинку, він ледве віддихав. Тіло його зависло безсиле, як тіло мерця.

— Має висіти тут три доби, — сказав денікінський офіцер розводящому. Дивись, щоб ніхто не здер тої дощинки, що генерал казав йому виписати. Нехай знають, за що ми його повісили.

Коли обережно підійшли до шибениць елисаветяни і ле-
леківці, що приїхали до Єлисавету — саме був базарний
день — то прочитали:

"Тут висить Рубан, нищитель російських людей".

ЗУСТРІЧ ЛІТЕРАТОРІВ

Гавриїл Приступко, керманіч белетристичного відділу української газети ішов з редакції додому.

Це була осінь 1917 р. — день був яскравий і прозорчастий, свіжий.

Приступко минав безлюдні вулиці швидким кроком і не ставав, тільки звільняв ходу, дивлячися на небо, коли там у синяві розвивалися, мов вовна бавовняника, білі кучеряві дими шрапнелів.

Стрілянина все ряснішала. Зударилися дві сили, але відламки шрапнелів били і по всіх, що прищулили вуха і сховались.

По дорозі додому Приступко мав минати комендатуру міста, але, хоч продовжував тим собі значно дорогу, обережно обійшов її бічними вулицями, де дома були нижчі і сумірніші, ніж п'ятиповерхові в середині міста.

Журналіст подумав, що коло комендатури, можливо ще стоять юрби жовнірів, що неохоче шикуються в лави, машинально перевіряючи зброю. Є там також молоді прапорщики, що дзвінко кричать, стараючися не згубитися в юрбі; кулеметчики, що тягнуть на спинах кулемети. Є там також і спокійні хорунжі, що розвивають великі жовтоблакитні прапори на новесеньких соснових держалнах. А за цим усім сліdkують очі з сусідніх вікон, де шиби повибивані де-не-де від вибухів. А до цього осередку із сірими невиспаними штабовцями дзвонять жалібно телефони по накази, що їх чекають, розкидані по великому місті, уперті відділи українського війська.

Дуже можливим було, що довкола суворого будинку комендатури би́лися, що слів не було чути, що будинок цей і сусідні зя́яли пробоями і що кулемети, як злі пси, не давали обкрадати націю.

Приступко був старшою людиною, що пережив багато, і тепер він, виконавши свої обов'язки в редакції, поспішав додому на обід і počував себе голодним і змученим.

Приступко станув.

На вулиці під високим і дуже довгим камінним парканом, що огороджував якусь фабрику, лежав забитий, як немовля, підобгавши руки і ноги. Він був убраний досить добре. Лиця не було видно. Вапняк паркану був покопирсаний частими кулями, і може кілька плям на шиї нерухомого були плямами крови. Це був розстріляний.

Приступко з цікавістю, що була йому самому неприємна, підійшов зовсім близько, стараючися заглянути в лице трупа. З боку виглядало, наче він обнюхував забитого.

Надумавшись трохи і поглянувши навкруги, літератор потягнув за волосся голову вбитого. Показалося лице, ніби дуже втомлене, з дуже великими, дуже блідими і затисненими губами.

І в цю ж мить Приступко відскочив і шарпнувся до брами дому насупроти; скочив і причинив фіртку брами за собою.

Порожньою і безгомонною вулицею середньо швидко зближалось велике тягарове авто, повне озброєних робітників. Робітники стояли і при кожному струсі хиталися, одчайдушно чипляючися один за другого, стривожено й нервово галасуючи; найбайдужіше виглядав ситий шофер у шкіряній куртці з червоною стрічкою.

Недалеко брами, де був Приступко, стихився хід самоходу. Шофер, з другим таким самим спокійним, скочив на землю і підніс покришку мотору, що нерівно гудів. Раз-у-раз пахкав карбюратор. Помічник шофера, упершись руками в коліна, також присідав і заглядав до машини, клонячи голову то до одного, то до другого плеча. Частина робітників повискакувала з авта, а провідник їх, сивавий дідок, жид з хижим профілем, виліз на сидіння шофера і насаджувався, виголошував промову тримаючися однією рукою червоного обвислого прапору, де можна було прочитати тільки "...ім. Лібкнехта".

Із-за рогу виуснулося нагло дуло рушниць, пара очей і, як бич, хляснув постріл. Хтось у юрбі ойкнув, може таких

було більше, — промовець зблід і поліз з високого сидіння вділ. Робітники відповіли безладними пострілами.

Але саме тоді почулися слова команди і кільканадцять вершників у сивих шапках по троє вилетіло з-за рогу, безпереривно стріляючи. Ні, їх було не кільканадцять, властиво тільки сім: шість великих козаків на тяжких чорних конях і вкінці на гнідому хлопчик, якому жовтоблакитні ленти на кашкеті надавали трохи дівочого вигляду.

Вершники летіли ристю і стріляли майже проміж очі своїх противників; потім їх губи заворушилися, розлягся крик, блиснули леза, кіннотчики розділилися і почали рубати шаблями утікачів.

Бо лиш декількох із нападених стріляло з-під стін, кількох лежало скривавлених на землі, багато падало навколішки блідих, благаючи відпихальним рухом рук, — зрештою ціла сотня ім. Лібкнехта бігла перед себе, щоб лишень не бачити того, що діється позаду.

Це тривало коротко.

На постріл і слова наказу вони верталися і покірно ставали в ряди полонених. Ніхто не втік.

Шофера знайшли і витягнули з-під авта: він згубив десь червону стрічку, але вираз лица мав такий самий байдужий, як перед тим.

Самохід рушив у той бік, звідкіля вискочили кіннотчики. Авто їхало, мов на похороні, і полонені йшли за ним по чотири, по п'ять; чотири кіннотчики по боках, а позаду два у сивих папах з молоденьким посередині.

Приступко глядів крізь своє віконце, аж доки всі не зникли за рогом.

Як швидко то з'явилось, так швидко, як марево, й зникло.

Під час наскоку Приступко не був певний своєї безпеки і все зиркав на дерев'яні сходи в сінях, що провадили вгору, однак цікавість перемогла і він трохи здригався, з нерівним віддихом, стояв увесь час коло малого, як долоня, віконця і дивився.

Тепер вулиця була порожня, ніхто живий з бійців не зістався, ніхто з забитих не рушився, ніхто не виходив з мов-

чазних домів, а літерат стояв коло фіртки, як прикутий.

І раптом аж жахнувся, гамуючи викрик: хтось торкнувся його рукава. Це був якийсь молодий чоловік, що вийшов із сутіні сіней.

Приступко подивився на нього неспокійно, але той цілою своєю істотою висловлював просьбу пробачити його.

— Чого ви хочете? — голос Приступка був хрипкий.

Молодий чоловік попросив вибачення, але вже словом і нагадав Приступкові, що вони знайомі, "хоч ви може й забули" — додав він із тою несміливою усмішкою, яку Приступко звик бачити в редакції у наймолодших письменників.

Тут прийшла черга на Приступка чемно усміхнутися, хоч він не пригадував достеменно, де бачив молодого чоловіка, і він простягнув втішеному юнакові руку до привітання.

Молодий чоловік попросив редактора "зробити йому честь і відвідати скромну хатину, бо сьогодні уже не вперше б'ються на цій вулиці; недалеко стоять наші кінні стежі, а в сусідніх кварталах — червона гвардія".

Молодий чоловік мешкав невисоко з сестрою, жінкою негарною і мовчазливою. Двопокоеве помешкання було чисте і привітне.

Мов збагнувши таємні думки літератора, молодий чоловік запросив його до столу, де парував борщ.

Під час обіду заспокоєний Приступко приглядався до свого господаря. Молодий двадцять кількалітній чоловік поза працею в конторі увесь вільний час віддавав літературі. Його трохи булькаті, ясні очі блищали задоволено, коли по обіді він показував Приступкові свою бібліотеку. Там переважали кольорові томики новітніх письменників.

Він щораз сміливіше засипав Приступка питаннями з літератури.

Приступко сів вигідно на софі і почав говорити своїм низьким голосом, потрясаючи сивавою головою; він говорив, упиваючися прізвищами і самим собою, він борзо обрисовував зустрічі і постаті літераторів, усміхнувшись до одного, обурившись несправедливостями в життю другого, поклепавши по плечу третього, а декого навіть покаравши раптовним: ех! і мовчанкою.

Сам Приступко, як і більшість українських письменників, був чистим ліриком і свій ліризм тепер із приємністю виявляв і підкреслював. Це було щось, мов би стара панна оповідала про свої балі молодости.

Раптом Приступко замовк, може змучився, і підійшов до замкненого вікна, що виходило на вулицю.

Вулиця була порожня. Торохкотіння ставали ніби ближчими в зростанню сутіней. В тих сутінях мусіло цієї ночі багато полягти.

— А все ж треба йти додому, — сказав на голос Приступко і дуже легко згодився зістатися у молодого Єрлеця на нічліг.

У той же вечір Єрлець по вечері сухо і уривчасто читав свої твори. Читав і поглядав на редактора. Той мав лице скуплене, майже поліційно уважне і час від часу тесав яскраві фрази, запиваючи їх ковтками чорної кави.

Філіжанку за філіжанкою беззвучно приносила Серафима, сестра Єрлеця.

Будова речень, походження, місце і запах слова, правильність тону, паралелі у своїх і в чужинців Приступко швидко знаходив, ганив, подивляв. По однім оповіданням помовчав, надумався і сказав:

— Це і я хотів би так написати!

Приступко був знаний як пурист і безпощадний пурист.

— Ви хочете сказати, що воно таке ж добре, як і ваші речі? — червоніючи щасливо, насторожився Єрлець. І раптом припишк, бачучи, що Приступко по цих словах підвівся сивогривий, великий і розлючений.

— Коли б і так? — сердито сказав він. — А коли б і так, чи то є добре?

І тут бачучи, що Приступко скаже ще багато, Єрлець склав свої зошити і відклав набік.

— Так, — ходив по покою розгніваний старий, — так, ви не є з тих роззухвалених і сірих письменників без традиції і без літератури в своїх творах. Ви вчилися, ви вчитеся. В кожному вашому творі все є обмислене і все є живе: кожен ваш твір має свій закон. Коли хочете, я можу вам сказати, щоб сказали про вас критики, рецензенти, систематизатори

всякі! Скажуть: талант, велика праця над собою, благодатні впливи, і інше...

Але то для них, що з усього роблять підручник. Але для нас, для нас, що пишуть, що здобувають, що творять, що є найважливіше, що, що?

Старий станув при цих словах, поволі повернувся і глянув на Ерлиця, втягнувши голову в плечі. Здавалося, міг скочити, або ударити. А найстрашніші мав очі, не ті інтелігентні, що все на світі багателізують, а очі зимні, неспокійні, що владно надають зміст оточенню. "Князь" — подумав Ерлець.

— Невмолимість, — ось що великий творець повинен знати, — майже засичав згорблений старий і випростувався.

— А чи ж ви хочете бути невимолимим для себе?

Ерлець теж напівпідвівся, кивнув головою і знов сів: тепер, чув він, скажеться найважливіше.

— А найбільша невимолімість каже: живи сам і живи з цілим світом. А ви відчуваєте його? Той цілий світ?

І мимоволі Ерлець глянув теж у вікно, як і Приступко: за вікном була темрява і хаос, може єдиним світлом там були полум'я вибухів та вогники й іскри пострілів.

— Слухай, хто такий я? — і Приступко сів. — Я є спадок, я є підрахунок дрібної течійки, котра дзюркотіла до нині через стару українську шляхту, через українофілів, радикальне українство. Тепер це не може бути течійкою, тепер, ви чуєте ці кулі, це народ промовляє. Це він, що жив досі як сновида, що як колосальний сновида під чужою владою опановував нові й нові землі, це він промовляє.

І мені здається (я не історик), дійшовши до моря, заповнивши всі спірні землі довкола, ставши в тривалих границях, прокинувся велит-сновида і тепер прийшов час на найвище довершення і початок творчий — державу. Починаємо і може вперше по Батієвій навалі з широким розмахом... А я? а моя творчість? Вона зв'язана з своїм часом. Мій час однак був малий. Малий час.

Ерлець глядів на болісно викривлені уста, на владний профіль — і мовчав.

— Отож тому болісно мені сказати: ви пишете як я. Тобто: ви є непотрібні, бо ж я вже своє виконав.

Не вітряки інтелігентської буденщини, не сморід мужицького пригнічення, та й не Афонська гора естетів, — а щось інше тепер буде на чолі. Тим іншим жийте, з тим іншим ідіть. Треба бути консеквентним. Старе минуло — ідіть з тим іншим.

— Що ж то є інше? І де його шукати? — опутивши голову, сказав Єрлець.

— Ніч довкола, стрілянина рясна та й тільки. Шукайте того іншого; може вона в героях, може вона в відважних, може просто в бандитах, а завжди в людях. Шукайте його: треба бути консеквентним...

Приступко замовк: він сам не звик розв'язувати так питання. Це було якесь чортівське наводження. Він сам себе боявся розуміти: а чи ж розумів його молодий чоловік?

В цю хвилину увійшла Серафима:

— Лесю! — сказала вона, — вибач, але я вже давно хотіла тобі сказати: там хтось стогне і ворухиться під дверима на сходах. Лишень я боюся відчиняти.

— Я піду погляну, — сказав Єрлець.

Він із сестрою пішли наперед, а Приступко, високо піднісши свічку, світив їм.

"Люди так глибоко не розуміють один одного", думалося вперто йому: він гнівався на себе

На сходах дійсно лежав хтось дуже молодий і дуже блідий в уніформі телеграфіста. Він злегка постогнував: мав перебиту ліву руку. Коли Приступко посвітив ближче, Єрлець із сестрою пізнали хлопця. Ні слова не кажучи, занесли його до себе.

— Слухайте, Лесю, і ви, Серафимо! — шепотів ранений, прийшовши до себе. — Я маю записку до комендатури, до штабу. Сотня Керелицького в тяжкому стані: вони можуть допомгти. Ось записка.

Потім ранений сказав іще, що большевицька кіннота потратувала його кіньми, і знову зімлів.

Єрлець спокійний узяв записку, подивився на підпис, на свічку, що зашкварчала, а потім сховав в бічну кишеню, убрав плащ і кашкет, і пішов задуманий до дверей.

Сестра молодого чоловіка почала упрошувати не губити себе, не покидати її, і старий поет почув себе тут зайвим.

Тимчасом Єрлець поволі відімкнув двері ключем і, півобернувшись до Приступка, сказав півголосом:

— Мені здається, я зрозумів вас. Дійсно... сказав він, ідучи вже сходами до брами і ховаючи ключ,—треба бути... і тут узявся за клямку фіртки і цілою поставою обернувся до старого, що присвічував йому згори:

— ...треба бути консеквентним.

І вийшов.

Сестра Єрлеця, плачучи й нарікаючи нишком, почала стелити Приступкові ліжко. Торох пострілів то рідшав, то ряснішав, а Приступко замислений підійшов до вікна: погляд його упав на софу.

Там лежали недбало розкинені, дрібно записані кавалки паперу.

ПЕТЬКА КЛИН, НАЛЬОТЧИК.

Злодії оповістили війну деникінській поліції в Одесі. Війну відкрити. Ніколи одесити не мали ліпшої забави.

Молдаванка, Романівка, портові околиці і інші передмістя великого (на той час майже міліонового) міста зародилося від невеличких груп блідих, часто в елегантних френчах мушин. Були опоясані биндами набоїв і мали рушниці, хоч звикли частіше уживати револьверів. Усадовилися в амбразурах вікон, в піддашах, в брамах, за кольонками ганків, за пнями акацій (більшість акацій була вже зрубана під час революції!) і зустрічали раптовим скаженим обстрілом несміливі відділи деникінської поліції з великими бляхами на каплоухих картузах і довгих, як спідниця, чорних шинелях. Казали, що злодії мали опанувати місто і раз на завжди розгромити його. А може і встановити в місті свою владу.

Цього було за багато і для безталанної адміністрації денікінців: кількатисячним відділам поліції, набраної з утікачів з цілої України та з кількох чисто російських формацій, наказано було оточити непокірні передмістя (де по заході сонця взагалі боялися показуватись золоті наплечники) і, крок за кроком посуваючися, очистити від непевних елементів.

Відділи поліції зустріли кулемети і вогонь добре організованих партизанів. Певна владна пиха запанувала між злодіями від кільканадцяти останніх місяців: вони використовували місто, поділивши його на ділянки, стрижути міщан регулярно, як стадо овець. Серед тисяч „блатяків“ найбільше вирізнялася і верховодила група „нальотчиків“, що працювали майже без помічників, входячи з револьвером до помешкання і відбираючи все цінне від йо-

го переляканих мешканців. До тисячі нальотів відбувалося протягом однієї ночі. Підпільна тоді большевицька партія трактувала з нальотчиками про поділ влади на випадок повстання проти білих, — і зlodії вимагали на випадок повстання права мати своїх представників у комісаріятах поліції. Упорядчики більших філантропійних концертів просили в газетах п.п. зlodіїв не ограбовувати осіб, що мають квитки з того концерту, — і громадяне сміливо ішли на такі концерти, бо в ту ніч запізнілих прохожих навіть без квитка не ограбовувано.

І тепер, стріляючи в зненавиджених „фараноїв“-поліціантів, зlodії кидали в павзах найдотепніші клини і глузування. Поліція втратила свій авторитет після того, як перелякана і жаліслива почала ходити громадно з червоними прапорами і дозволяла роз'юшеним юрбам убивати як зайців, своїх агентів, старшин і підстаршин.

Зlodії мали також симпатію серед населення, навіть, часто серед пограбованих: бо виявляли часом більше шляхетности і доброго серця, як т. зв. ідейні армії. Про нальотчиків оповідано легенди, співано пісні, імена видатніших у всіх були на устах.

Коло одного з невеличких залізничних містків, легко киненого над брудною вулицею передмістя, кипів бій. Поліція уклалася за невисокими барикадами на одному кінці мосту; на другім, перескакуючи з місця на місце, ховаючися за балки і залізні виступи, метушилися зlodії. Ініціатива наступу була в їх руках. Вони цупко тримали в шорах пасивний настрій, не даючи їй голови висунути поліціантам. Командував зlodіями легкими покриками й погрозами малий вюнкий чоловічок кріпкої будови і смуглявий з лиця.

Найогидніші лайки цидив він крізь зуби, але лице мав завжди спокійне на танцюрному тілі. Кожний шарпливий рух проводиря додавав відваги зlodіям: їх сірі постави, що зручно ціляли й ховалися, все зближуючись, здавалося змусять тяжких поліцаїв до втечі ганебної й безповоротної. З сторони поліцаїв вистріли все рідшали.

Малий отаманчик зlodіїв витягнув свій револьвер, го-

туючися до останнього рішучого заклику,— коли знад барикад виглянуло темне око Максима і кулемет затахкав просто в лице остовпілим зlodіям.

Ватажок зlodіїв скочив на бік і розглянувся: його жовніри розпорснулися на мості, як сірі кульки ртуті, декотрі падали і волоклися, труп одного завис на поруччах, перехилився, незграбно зсунувся нижче, аж полетів на дно сірої вулиці. Більшість зlodіїв відхлюпнула назад, велика хвиля жаху понесла їх на своєму гребені.

—Стать, стать фатові, а то пришию,*) — різким, тонким від обурення голосом крикнув він,— стать фатові! — гукав далі, на перемену ціляючи то в одного, то в другого, обернувшись плечима до кулемету, завзятий, із жеврійними жовтими очима.

Зlodії спинилися з дивним виразом вагання на лицах. Кулі ляскотіли далі, але їм наказував сам Петька Кли́н.

— Стать, стать фатові, а то пришию, — різким, тонко підвладні ждуть на місці, але не йдуть за ним, знав — тепер, або він упаде і вони розтечуться, або переможе і згнітить відразу прокляті чорні шинелі з кулеметами. І, йдучи наперед, Петька Кли́н витягнув зза паса дві ручні гранати і механічно приготував їх до вибуху, весь час ідучи рівним кроком, як сновида, дошками мосту. Кулемет лютував як скажений, безхмарне небо синіло немилосердною синню. З одного боку дивилися на Кли́на його товариші, з другого—поліцаї, а він вийшов майже на середину мосту. Нараз якась куля вцілила його в бедро і він, ойкнувши, упав на коліна. Крик болю десятикратно сильніший відізвася з боку зlodіїв, поліцаї, стріляючи, встали зза барикад майже в увесь зріст. Тоді, ранений, чуючи, що слабне, Петька Кли́н кинув обидві гранати в ненавистну живу істоту, в кулемет.

Його очі були вже мутні, але він усе-ж чув, як вибухла одна граната, як за нею пішла скринька з набоями поліцаїв, і відізвася з долу, з вулиці друга граната. Чув ще радісні вигуки своїх співбойовиків.

Кілька товаришів підбігло до Петьки і забралися до його рани. Куля пройшла стегно. утворивши малий отвір

влету і велику кратерувату рану вилету на передній частині тіла.

— Петька, тебе ранили ззаду,— гукнув дехто схвилюваний, і додав непевно: — В тебе стріляв хтось з наших.

— Я знаю хто, — відповів Петька Клин блідий, і хоч не знав, хто стрілив, але прагнучи зістатись провідником до кінця, додав: — Я піймаю його ще .

Петька спробував сісти, але застогнав і схилився зомлілий, поклавши голову на чорній рейці.

II.

Це була, здається, єдина правдива перемога, що її „блатні“ мали над „фараонами“, єдиний факт, коли „фараони“ втікали панічно. Як нагло почалася та своєрідна війна так нагло і скінчилася. Тіні злодіїв з револьверами і гвинтівками розтанули в сутінках жовтавих домів і льохів одеських передмість, поховалися в розгалужених катакомбах. Це був звичайний нальот, тільки на широку скалю: нальот десяти тисяч злодіїв.

Петька Клин ранений не лежав довго. Не знищили його свого часу кілька літ каторги, не знищила його й рана.

Тим часом денікинці віддали Одесу большевикам.

На Молдавці кіно „Уранія“ функціонувало вже від четвертої, зима дев'ятнадцятого року була тепла в Одесі, і двері кіна були широко відчинені: крізь двері виливалося на вулицю триндикання струнної оркестри і голосний регіт і свист глядачів. Господар кіна і двоє молодих височенних його помічників стояли коло дверей уважні й рішучі: міг, кулаками прокладаючи собі дорогу, безплатно увійти непевний понурливець, могла сама шановна публичність, незадоволена фільмом, з оглушливим риком, забравши крісла з кіна, посунути лавою на вулицю.

Оподоалік під найбільшою лямпою став Петька Клин, широко розставивши ноги. Рана його гоїлася: він ходив уже „на грубе діло“. Ліву руку тримав у кишені, правою взявши граційно ножичок, як перо, довбав ним у зубах на доказ, що сьогодні мав пишну вечерю. Довбав і звисока відповідав на привітання товаришів і адораторів.

Останній акт скінчився, чорна юрба людей розлилася. Показавши себе і оглянувши інших, Петька Кли́н повагом попростував вздовж вулиці, блискучої в поливі проміння повного місяця. Ішов колихаючись, ситий і задоволений.

З якогось закутного шиночку в підвалі п'яні голоси виплескували слова задирливої пісеньки про нього-ж, Петьку Кли́на:

...Драстуй, Петько Кли́н,

Де Бог тебе несе?..

Все мертвіші квартали міста переходив він, облитий місяцем, і старався йти так, щоб його тінь зливалася з тінню низьких домків. Нараз насторожився, озирнувся і в цей же мент самі ноги понесли його: Петька Кли́н біг легко, він летів, як кинений камінь, за ним майже без звуку скакали шість-сім тіней. В руках одної з чорних постатей, озирнувшись, побачив Петька срібну блискавку ножа і не придивлявся більше.

Кожне передмістя ненавіділо інше, кожний, скажім, долішній кут Кривої Балки ненавидів горішній кут; для найжорстокіших битв не було писано кодексів і правил. Коли кілька духовитих „парнів“ чи „хлопців“ уночі зустріли „чужака“, вони не гаяли часу на розмови, — до розмов були фінські ножі.

Петька пізнав кількох, це були люди готові вбити просто для забави, люди, що невисоко стояли в злочинської гієрархії, де для чільніших потрібний розум і зручна, талановита воля. Це були звичайні збіри, підюжені кимсь. І Петька чув за спиною їх глухаві, придушені прокляття. Коло рамени Петьки свиснув ніж і впав із дзенькотом. Петька відскочив набік задиханий, він не мав більше сил і ліва нога його боліла і наливалася оливяною тяжкістю. Він крикнув, біжучи, з викривленим болісно видом і, чуючи тільки тяжке сапання своїх переслідників, свиснув в два пальці різко і завзято. Та ніхто з його „шпани“, з його прихильників не був у близькості.

Петька Кли́н побіг ще трохи і станув, тримаючи в руках ніж.

За ним бігло лишень трьох, з них один широкопле-

чий, випередивши своїх, зблизився до Петьки в кілька скоків, замахнувся, не влучив і впав з блюзнірствами на устах, упав як скошений, довгий, нерухомир.

Петька знову знявся бігти.

Цю частину міста, де вони тепер бігли, він знав як найкраще. Відчинена брама і сад за парканом манили його; він перемахнув паркан і перед тим, як зникнути в спасенній зеленій тиші і темряві, — оглянувся.

Кількадесят кроків від нього були трое, що лаялися і грозили йому, трохи далі двоє нагнулося над раненим, з підколених грудей його виривався свист, а він, запінений кривавою піною, хрипів: „Чекай, яж тебе достану!“ Десь далеко біг мовчки один відсталий.

Вроджене почуття театральности Петьки перемогло в цю хвилину страх, — він зіп'вся над парканом, щоб кинути їм кілька насмішок, аж раптом червоним огником блиснув револьвер у одного з пересідників, стрілив і другий, Петька зник як маріонетка, потягнена за шнурок.

В темряві великого садка здивування огорнуло його: вони стріляли в нього, це не була звичайна бійка, герць, комусь залежало на забиттю його.

III.

Большевики мали різні рецепти для показання, що авторитет влади не згинув остаточно і що на романтичну озвірілість населення у них знайдеться обрахована озвірілість чрезвычайки. Ростріли були акомпаніяментом до найбезглуздіших наказів. Тим більше до наказів мобілізаційних.

Злодійські квартали вони зуміли прибрати сяк-так до рук: не дарма стільки злодійських „богів“ і „шармачів“ були їх комісарами.

Під впливом переконувань розстрілами і агітацією за "найсправжнішим урядом пролетаріату" посунули й передмістя на заклик і утворили кілька спеціальних полків імені котрогось з визначніших червоних. А І-й "комуністический" полк складався виключно з злодіїв. Серед них був і Петька Клинь, потягнений загальним рухом.

Це була провесна Двадцятого року, коли полк мав вирушати в поле. Збірним пунктом цього полку був головний двірець Одеси, і жоден полк не вирушив так мальовничо.

Злодії винайняли усіх ліпших візників, яких могли знайти, і вирушили на двірець гусаком: фіякер за фіякром. В кожному повозі сидів новоспечений комуністичний герой, маючи поруч для потіхи серця якусь Соню, або Шуру. Були п'яні цілковито, співали своїх злодійських пісень, де порівнювали злодіїв з цитринами в липовій алеї, і грали на ручних гармоніях.

З таким же веселим гамором вирушили вони, попрощавшись з усіми і вислухавши кільканадцять комісарських промов.

Одеса-Головна лежить, як відомо, в середині міста і потяг спиняється ще кілька разів на менших станціях Одеси.

Коли військові теплушки станули по годині їзди на станції Одеса-Товарова, хміль почав опускати голову Петьки Клина і отверезений він виглянув крізь двері. Неспокійна, галаслива й весела Одеса промовляла до нього кожним домом, кожним камінцем і сільветками прохожих. З старого базару, Петька бачив, вертали пташниці з голубами, з курми, вбрані в оранжеві, блакитні і фіолетові шалі, дикі селяне-каменарі йшли юрбою до Нерубайська, білі від пороху, як діяволи летіли на порожніх бендюгах стрімкими вулицями бендюжники, зморщені німці-колоністи в сірих кашкетах везли поволеньки вино на продаж, коло тору стала юрба сапальниць з Дальника, кріпких, насмішкуватих, високогрудих, у червоних і жовтих хустках.

Звіявся вітер і Петька втягнув в себе запах моря, смоли і вяленої риби. Море обізвалося до нього з далека. Море, найгарніше, найславніше і наймогутніше, над котрим Петька виріс, ловлячи рибу на прожиток самоловом, печеруючи мідії й раки, купаючися в сонці, солоній воді і сваволі. Від моря і повсталася його любов до барвистості і різноманітності. Петька Клин глянув на подібні до себе постаті товаришів у заялозених, зелених сорочинах, на підлу

зовнішню однаковість, — страх охопив його за своє будуче і зараз, усміхаючись жовтими очима, заспівав він про надзвичайного злодія-бога, котрому перед судом однаково, скільки зарізав і вбив, та не однаково йому, що товариші його без нього на волі будуть тепер красти й грабувати.

Потім, сплюнувши і вилаявши осоловілих товаришів, здер із себе жовнірське лахміття з відзнаками, зручно вискочив з теплушки, підбіг трохи, зробив кілька сороміцьких рухів у бік повільного потягу і впірнув між жовті доми.

Вістка про втечу Петьки Клина розповсюдилася серед злодіїв, і хміль почав покидати їх, а ненависть до офіційної влади взяла гору над страхом перед розстрілами. Злодії пішли за прикладом Петьки.

Коли поїзд дошкутильгав врешті до Одеси-Застави, від I-го „комуністичного“ полку зісталось з семисот тільки сімнадцять жовнірів і то тільки тому, що вони, упившись непробудно, нікуди втікати не могли.

Одеса голодна і холодна сміялася з цієї історії.

IV

Большевицька влада, ображена в своїх амбіціях, постановила помститися. Лукавства і сприту їй не бракувало. За кілька місяців доп'яла свого.

Колишніх жовнірів I-го комуністичного полку ловлено всіми способами. Одних зловлено без клопоту, бо злодії, ошукавши большевиків і висміявши їх, забули про них швидко і основно. Других зловлено по довшому попередньому висліджуванні. Петька укривався довго і клявся, що не дасться живим, однак його піймали сонного в його укриванці і, побивши тяжко за спробу втікти, привели як і всіх до портового військового комісаріату.

Там уже було кілька сот його товаришів. Дехто сидів мовчазливо, думаючи про близький свій розстріл за дезерцію, а більшість ревіла безжурних пісень, дехто навіть мав з собою трохи самогону. Що мали з ними робити, того ніхто не знав.

Врешті мертволиці китайці загнали їх багнетами до

величезної берлини на збіжжа. Чорнявий комісар вже тепер без патосу, дивлячися, прочитав їм розпорядження, що вони, як дезертири, мають бути відставлені до диспозиції військової влади в Севастополі. Скінчивши махнув рукою і і, попихані багнетами китайців, арештовані вилилися довгими пасмами в чорне нутро берлини.

Над їх головами заригльовано люки, за кілька хвилин малий пароплавчик-катер потягнув дедалу й широкую берлину далі й далі за мол і маяк одеський, вздовж Аркадійського берега, аж в кінці берлина заколихалася на хвилях відкритого моря. На небі плили оливляні хмари, між ними і хвилями шугали мовчазливі чайки.

В середині берлини було спочатку тихо, аж обізвалося кілька голосів злісних, тривожних: — Ломи, братця! Чи-ж нам погибати? Потім заговорили інші, вкінці майже з усіх уст вирвався рик злоби і відчаю.

Душність, що все збільшувалася, побуджувала майже до шаленства: сотні рук били в стіни, в стелю й дно берлини, аж поки знайшли слабе місце: люки берлини почали підноситися помірно й опадати, поволі вигиналися засуви; ззовні видавалось: берлина віддихає, як велика жаба. Вкінці вигнуті риглі і великі замки заломилися, трісли дошки дверей і в'язні вискочили на поміст..

Попереду всіх із потовченими до крови кулаками, як розлючене звіря, вискочив Петька Клин, плигнув по котячому і станув. Ніде на облавках не було видно ні сторожі, ні взагалі людини.

Петька підбіг до краю берлини: ген-ген далеко втікав попихкуючи димом, катер. На обрію стало якесь судно. А довкола фіолетилося море, накрите сірим обрешкним небом. Неспокій в'язнів перейшов раптом у певність, що їх хочуть віддати смерті з голоду. Лайки змішані з сльозами безсилости посилали в'язні навздогін катерові, що зникав. І чим меншою робилася плямка-сильветка пароплавчика, тим гістеричніше кляли й плакали в'язні.

Петька Клин мовчав. Його невелика постать напружила-ся, він дивився в інший бік і, здавалось, нюшив повітря.

Сильветка іншого корабля видалася знайомою: Петька

надвереджував зір, приглядаючися йому. Тимчасом корабель, зловісний і сірий, виконував якісь еволюції, аж блиснула золота риска в хмарці білого диму над його бортами і гук стрілу розпанахав простір.

— Це "Алмаз" у нас стріляє, братухи! — повернувся Петька до змовклих товаришів і додав: — Тепер мабуть смерть на нас приходить.

Коли ще можна було мати сумнів при першій невдалій стрілі, то при другій відламки злісно плюснули навколо берлини. Справа була ясна: "Алмаз", крейсер військовий, мав з наказу большевиків затопити берлину дезертирів.

На помості берлини знялася галаслива й безпорадна метушня. Дехто сподівався ще врятуватися — мовляв — не влучать, дехто готувався до скоку в воду, не знаючи, в котрий бік плисти, дехто вився з безсилости, не вміючи плавати, не знаючи, що робити.

Один Петька Клин, сівши на поруччя, здавалося закамнів: де і як далеко є вони від берега, це єдине панувало в його мислі. Однак мла не давала побачити йому берега, а як довго провадив їх берлину катер, не міг він облічити в заперті.

В той час хтось упав йому до ніг, обвивши його коліна руками.

— Петька! — мову його переливали схлипування. — Петька, прости мене, товаришу! Перед смертю прости мій гріх! Прости, — однаково всі тут загинемо! То я в тебе стріляв на мості на Мельницях, то я намовляв людей, щоб тебе вбили коли ти вертався з „Уранії“, то я тепер „масалок навів на тебе сонного!

Білявий, з білими віями і бровами, переляканий, зворушений близькою смертю, слинявив слова молодий товариш Петьки — злодій тупий і мстивий — Васька Мацан. Він часто сидів по тюрмах, старші злодії висміювали його згорблену постать і голову втягнену в плечі.

— Ти Юдо! — спокійно сказав Петька, дивлячись на нього згори. Ти, — і додав найпризирливішу лайку, яку знав. — За що ж ти хотів мене вбити?

"Алмаз" знов стрілив і знов схибив. Стовп води звівся і впав на берлину.

— Фартовий — ти дуже вдачний, усе тобі, як із рукава сиплеться: тебе всі хвалять, тебе дівчата люблять, про тебе пісню склали — скимлив безбровий, зіщулюючися від гуркоту вибуху й погляду Петьки. — Я хотів, щоб і про мене знали й співали, я теж... тепер, прости, Петька, — і так усі згинемо.

— Ти... — з огидою буркнув Петька і звівся, як під ударом бича; його сильне і зграбне тіло не хотіло гинути, а згадка про пісню додала йому віри в себе. — Ти... — і він відіпхнув ногою Мацана, відіпхнув, не дивлячись, не маючи часу на лютість; очі Петьки блищали, і хода прибрала ціхи котячої звинності і вовчої жорстокости. Уже йдучи, скинув з себе зайве убрання, черевики і, не задумуючись, не спиняючись, кинувся в море.

Випірнув, порснув і поплив, не вибираючи напряду, інстинктивно, рішучо і швидко.

Інстинкт не ошукав його, за годину Петька побачив силуету стрункої Генуезької башти на Золотому березі, де темніли кіпариси і туї, де блакитніли і білили дахи віль, де впадши на золотий пісок між червоними скелями, можна солодко думати про існування.

Злодій лежав змучений. "О Марі, о Марі"! співав над ним неаполітанську пісеньку чистий жіночий голос і тужно гримів клявір у близькій віллі.

Крейсер "Алмаз" вистрілив ще кілька разів. Революційні гарматчики не є блискучі, але й вони можуть при кінці влучити. З пробитим боком, ушкодженим середнім помістом, берлина зачерпнула води, однак не втонула. Тоді останні постріли рознесли її нестемно на кавалки.

V.

Раз перебута велика небезпека дає здоровим людям відчувати світ стократно уяскравленим. Петька чув у собі силу непомірну і зухвалість його не мала границь. Це був апогей його злодійської романтики. Він остаточно вибрав за свій фак нальотництво і тут у винахідливості і відвазі перевищив своїх попередників.

Одночасно всі вчинки Петьки прибрали відтінь мальовничості; оточення від нього чекало гри і він давав ту гру цілою істотою в час небезпеки і в час відпочинку.

Він почував себе навіть поетом. Коли гармонія грала фруктовий танець, або інші злодійські куплети, завзято і різко виспівував він рядки про вчасні удатні виправи і хвалився своєю здобиччю, притоптуючи з поважним обличчям у колі цікавих слухачів.

Одного разу під час такого танцю здалось йому, що в віддалі кільканадцяти кроків з'явилася згорблена постать Мацана.

— Стій, Васько! — з радісною злобою викрикнув Клин і, коли той не послухав, підніс з землі червоний, як кров, уламок граніту і кинув услід постаті.

Незнайомий обернувся, — ні, то не був Васька Мацан!

Налети Петьки були кпинами з большевицьких інституцій порядку. За його голову визначили велику грошову премію; на нього полювали і большевицькі патрулі і навіть не-большевики, щоб дістати нагороду. А він, сполучуючи нерозумну недбайливість про власну безпеку із дотепними хитрощами, вислизувався з рук переслідників.

Остання пригода Петьки Клина сталася на вулиці Болгарській, оспіваній у багатьох злодійських піснях. Болгарська належала тоді до району діяльності Петьки.

В глуху ніч заpalився одноповерховий будинок, запалився здолу, як величезне ogniще, гургочучи вогнем і пахаючи димом і сажею. Води не було тоді в Одесі: водотяг не давав води з Дністра, і вогневики, розбиваючи гаками і сокирами сусідні дерев'яні прибудівлі, на спосіб московитський, ліквідували пожежу. Дім мав згоріти. Відділ міліції став довкола, не пускаючи цікавих мешканців близько до пожежі. Заводила купка погорільців у білизні.

В той час з'явилася в вікні першого поверху чорна зручна і розважна постать із невеликою торбиною за пасом. Постать зробила маєстатичний рух привіту для юрби на долі.

— Це Петька Клин! — закричали голоси звідти. — Драстуй, Петько Клин!

Міліція і патрулі червоноармійців, що наблизилися, не надумуючися дали безладну сальву до сільветки злодійського героя.

Петька Клин зник, але знов з'явився в вікні на коротко, щоб показати юрбі, що йому нічого не сталося. Рев радості і хвали був йому відповіддю і не вмовкав довго, хоч Петька зник у глибині покоїв.

Невідомо, чи він сам підпалив цей старий дерев'яний дім, чи з'явився на пожежу, щоб "купити" дещо для себе? Може його кликало видовище і подив юрби? В кожному разі він чув на долі клекотіння сотень здивованих голосів і це була найсолодша музика для нього. В покоях було повно диму, але Петька, не зачепивши ані крісла, ступав м'яко, зручно вилущував найцінніше і кидав у торбину. Ще кілька хвиль і він мав замір через горище дістатися на дах, а звідти на інші і зникнути.

Жовніри перестали стріляти і хмуро дивилися в огонь і дим, подразнені лайками і кпинами зраділої юрби. Вкінці офіцер патрулі, порозмовлявши стиха з начальником міліціантів, звернувся до патрулі з окликом:

— Струнко! Хто хоче йти на охотника ловити Петьку Клина, — і згадав про грошеву нагороду й службове підвищення, — нехай виступить наперед.

Ні один із жовнів не виступив: всі мовчки дивилися, як огонь, знищивши двері партеру і вікна, лизав перший поверх.

— То ти підеш, — коротко сказав офіцер на першого з ряду жовнів, високого пранцюватого руданя. Той виступив блідий, скинув шинелю і, не зводячи очей з дверей в огні, пішов просто на них, як лунатик. Дерево шипіло, тріщали зруби, полум'я відбивалося на мідяних касках огневиків. Однак ледве рудань вступив до челюстей дверей, як велика балка, іскрячися в диму дрібним полумінням, упала на нещасливого, роздроблюючи йому череп. Убрання його згоріло відразу; зуглена чорна шкіра шкварчала і лупалася, виказуючи червоні м'язи. Руки і ноги почали корчитися. М'язи живота і хрясти ребер перепалилися, почали розпадатися суглоби. Жінки в юрбі зойкали.

Офіцер стояв, нічого не кажучи, біля застиглих у на-

пруженню жовніврів, — і цим разом Петьці видно судилося звійнути.

Тоді, мов опанований шалом, із навіженим обличчям продерся крізь ряди міліції невисокий блондин і став перед офіцером.

— Я достану Петьку Клина! — гукнув він, а його білі вії тремтіли і безбарвне, зм'яте лице було повне змісту, змісту найглибшої, бо майже безпричинної ненависти.

Офіцер повторив йому слова про нагороду і дав револьвер. Мацан (бо це був він) не взяв нічого, він зміряв вправним оком в огні будинок і нараз, кинувшись вперед, як голодне звіря, почав видрапуватися по ринвах і рурах на дах дому. Гаряче залізо пекло йому руки, ринви не раз відламувалися під його тягарем, але він ліз уперто і зближувався до цілі.

Юрби замовкли. По правім і по лівім боці стояли сотні людей, залюднивши довгу вулицю.

Вкінці Мацан став на даху, однак усі мовчали, вдивляючися в його силуету. Начальник патрулі взяв папіроску, постукавши нею об металеву папіросницю.

Майже одночасно з трохи розгубленою силуетою Мацана випірнула друга силуета, звинна, рішуча, напружена. Випірнула, поклала награбовані речі, і два вороги кинулися один на одного. Не билися на ножі: душили один одного, дряпали кігтями, кусали оскаженіло і сліпо. На долі сотні голів колихалися до танку їх боротьби. Офіцер як став із незапаленою папіроскою, так і зостався стояти.

Петька Клин був трохи менший від свого противника, але жорстокість, радше якесь право на жорстокість сповнювали радістю усе його тіло. Він чув, що його ворог слабне, і з прокляттями без сенсу й розуміння тягнув Мацана на край даху.

Там і зависли вони, дві чорні постаті, облиті червоною загравою, безлиці і нелюдські, часом показуючи білі немилосердні ікли.

Мацан упав. Петька гнітив його груди коліном, душність відбирала поконаному чуття, — сліпий, глухий і безпам'ятний полетів він на діл, на балки і дошки в полум'ї.

Ніхто не стріляв у Петьку, коли він тяжко звівся на но-

ги, і хисткою ходою ступив кілька кроків на даху. Він був утомлений і то не так боротьбою, як замахом на його славу, замахом безустанним, терпеливим і лютим. Васька Мацан занадто переслідував Петьку, щоб можна було так легко повірити в смерть Васьки. Петька Клин ступив ще кілька кроків, завагався і знов пішов на край даху.

І то було початком його кінця. Він глянув униз, де лежало тіло задушеного Васьки, дим клубами обтулив його і Петька захитався, усміхнувся блідо до юрби на долі і стратив рівновагу. Тільки це, а не кулі, котрі свистіли довкола нього, змусило його скочити на діл.

Він упав, але звівся відразу: його попалення були незначні. Петька Клин побіг і був відразу оточений жовнірами.

І відразу спокій запанував у цьому хороброму і злочинному сотворінню. Нальотчик Петька Клин знав, що його чекає. Нольотчики, піймані на місці, мають бути розстріляні.

З офіцером говорив призириливо і безпардонно. На питання: Де його спільники?— показав широким жестом юрбу направо, а потім наліво від себе. На питання про прізвища спільників засміявся і нічого не сказав.

А в тім і сам офіцер поспішав: справа була для нього також ясна.

Зробивши кілька нотаток у себе в записнику, що за той час Петька весело й помпатично перегукувався з приятелями й товаришами, офіцер скомандував жовнірам відсунути юрбу направо й наліво. Юрба розсунулася, як при театральній виставі, і утворила широкий коридор, даючи місце Петьці коло муру насупроти пожарища. Міліціонери оточили ланцюгом звільнене місце, жовніри стали в дворяді лице в лице з самотнім Петькою Клином — що трохи шкутильгав. Між ним і жовнірами вийшов офіцер, сухо і з поспіхом прочитав присуд на смерть за нальотництво і ворогування з пролетарським урядом. Скінчивши читання, хотів відійти на бік і дати знак до стріляння, але Петька Клин з тим самим своїм згідливим і театральним усміхом попросив дозволу від офіцера заспівати своє „останне танго“.

Тривога перебігла лицем офіцера, чи це не є нова хитрість Петьки Клина, але розглянувшись направо й наліво,

дозволив Петьці кивненням голови. Своїм жовнірам одначе дав наказ узяти Петьку на приціл.

Тоді Петька почав співати свою останню пісню. Співав різким фальцетом, як завжди трохи глумливо усміхаючися й ілюструючи свій спів рухами рук. Співав припертий до муру, на нього дивилися немигаючі дула двадцяти чотирьох рушниць, цікаво приглядався трохи згорблений офіцер, не без співчуття і пошани, як відважні на відважного дивилися збоку міліціанти з багнетами на рушницях, а з юрби праворуч і ліворуч виривалися зойки, зітхання і плачі, але зрідка, бо люди хотіли слухати.

Петька оповідав про свої пригоди на морі, де він їздив на торговельнім судні, оповідав дешевими римами і з патосом про кількість убивств, котрі поповнив, і здавалося, виростав червоно освітлений пожарищем, а металеві шоломи єгнєвників всі були звернені в його бік, нерухомі і блискучі.

Оповідав Петька про те, як зрадливо хотів його вбити товариш і про те, як він переміг його в чесній борні, а рушниці в руках жовнірів почали злегка дрижати, певне від утоми.

Вкінці заспівав Петька про свою власну смерть і фальшивим фальцетом у тужній мелодії старався передати, як глибоко він

...”попід стіною

Співає своє останнее танго!”

По цих словах ударила команда:

— Огонь!

Петька Кли́н не впав, хоч грі́маса болю змінила його лице: він упав лише по другій сальві, а жовніри дали сальву ще втретє до бездушних останків людини.

ЗАКОН

Влітку дощі не падають на Херсонщині, — земля від спраги розколюється, жовкнуть і в'януть трави. Так коло дороги, як прив'ялу траву, ізнайшли бунчужного Захарченка. Коло нього й кінь стояв. Бунчужний утікав, видно, — рука ліва посічена, нижче колін сліди пили (пилити між дошками пробували "радіміє"), а сам бунчужний жовтий, страшний, белькотить обрубком язика, — вирізано гайдамацький язик, — мабуть, сказав їм правду.

Бунчужного знайшли свої, з Першого ж Гайдамацького полку, — поїхали шукать, бо три дні як застава не вертається.

А тоді большевики з передмість платили по двісті карбованців керенками за гайдамацьку голову, — воно декому й охота на гайдамацький чуб.

Почали допитуватись, дошукуватись, — бачили заставу аж до Анастасіна, а там і слід по них прохолонув.

До Анастасіна — хутенько: Сіпало, Ковтун, Свідзінський, Панченко, бунчужний Безкровний — кубанець — і ще хлопців п'ять із ними сердитих. А провадив хорунжий Завайко, — той багато не говорить.

Їхали степом, вітерець з-над моря свіжий, сонце.

Обернувся Завайко, — далеко на могилі стоїть вартовий гайдамака — в чорній козацці на чорному коні. Майорить, зметується шлик на морським вітрі, — от як прапор у степу заткнуто.

Коло підніжжя тієї могили вчора агітатора анархіста розстріляли. Глянув як вуглинами, — "хай живе анархія!" — крикнув і впав під кулями, руки розкинувши.

Їдуть далі, — дорога рівна. З малих сугорбиків жовті ховрашки вискакують — свистять тоненько.

Не говорять, покурюють. А сонце пече аж дзвенить.

Перед Анастасієм хорунжий Завойко зліз води напиться. Коло самотнього журавля — колодязь-копанка без води: тільки в жолобі трохи було. Зачерпнув — напився — глянув, а в тім жолобі в однім кінці черви пливають, а в другім кров масно блищить.

А більш ніхто не напився.

Анастасію — село велике, кацапське, колонія (що то ними миколаї дорогу Україні до моря перегороджували).

В'їхали кар'єром, — ні, нічого, тихо.

В самім селі — чорні хати, без огорожі, дітвора по вулицях бігає, собаки виють.

Одні гайдамаки стали в дворі старости Анастасінського, другі в сусіда старостиного.

Свідзінський коневі дав їсти, трохи сам підхарчувався, — дивиться: узди нема.

А по дворі кацапський "мальчонка" бігає.

Не довго й думав, хап мальчонку бити: де узда? Недовго й бив, — той признався, з соломи витягає. А витягнув та й каже:

— Як мене не будете бити, то скажу вам хто ваших зв'язав і на Романівку відвіз.

— А хто?

— А мій батько, — каже.

Як почув то Свідзінський — хлопця держить, не випускає. Коня веде і хлопця веде.

— Пане хорунжий, — каже до Завойка, от так і так. Знає, хто наших убив.

В хорунжого Завойка очі вузьенькі зробились, бере своїх хлопців, іде до кацапської хати, — кацап є:

— Ти віз на Романівку наших гайдамаків, щоб з них живих шкуру здирали?

Божитись, що ні. Кладуть бородатого в його ж хаті — б'ють. Стогне, покрикує, але каже — не я.

Завойко слухав, слухав, спинив.

— Не ти, — каже — віз? Побачимо. Ану, давайте мені шомпола! Побачимо. А ви, хлопці, бити не вмієте.

Б'є твердо. Кацап дебелий, — довго держався. Аж спина кров'ю заряхтіла.

— Ти віз наших? — питається Завойко. Признайся, — все одно вмиш!

— Я віз, — каже кацап.

Пустили його. Встав хитається. З-під лоба глянув, а потім бух на землю перед хорунжим.

— Все одно, — каже, — знаю, що вмиш. Але як на сповіді кажу, — не я вбивав. Моїми кінями їх відвезено, але не я віз.

І розказує, хто на гроші полестився, хто вночі із старо-стою нападав, хто в'язав гайдамаків, хто всіх трьох на віз поклав, на Романівку відвіз і комуністам продав.

Все сказав — дихає важко.

Мигнув Завойко на хлопців. Невелика минула хвиля, а вже пов'язані всі тії, що продавали. Кацап правду сказав, — усі признались.

— Пане хорунжий, — кажуть гайдамаки, — чи суд будете судити? Бо вони вже й під вербами поставлені, щоб спідручніш.

— Буду, — каже Завойко. Дивиться на кацапа, — ніби зм'як.

— Чого ж ти, — каже, — признався, що ти віз наших?

— Усе одно, — каже той, — як смерть неминуха, то щоб хоч не били.

— А, — каже хорунжий, ізгадавши, — а твій син чого так на тебе наговорив?

На тее син тої, мальчонка, горбиться, очицями шилює, губою ворушить у кутку. Він там, як його батька били, весь час стояв і очей не відводив — дивився.

Поглянув кацап на мальчонку — затрусився.

— Я — каже — його недавно побив добре. Так він побожився, що каже: батьку, як прийдуть гайдамаки ще, то я зроблю, що тобі за мене спину киями спишуть. Оттак погибаю.

Стоїть кацап, сльози по бороді течуть.

— Ні, — каже Завойко, — не бійся, ти будеш жити.

Тут усі хлопці сміхом грахнули з кацапа, що такого собі сина надбав. І Завойко трохи усміхнувся. Тільки один Безкровний — ні.

Посидів кацап трохи, устав і — до сина.

— Ні, — каже хорунжий Завойко, — поки ми тут, і волосини з голови твого сина спасти не може, а виїдем, — каже, — но, тоді друге діло.

Вийшов із хати швидко. На майдані — суд. Діло ясне. Перший староста повис, крикнув тільки. А потім і всі п'ять, що везли, загойдались.

Жінки голосять, як на похороні.

Постояли гайдамаки, поодгонювали мухи од коней, — і додому, до касарень. Пізно.

А ідучи, почув хорунжий Завойко, що йому з води тієї, що пив, недобре діється. Почув що пропасниця до нього береться.

Вийшли за село, а він чує: в голові молоти б'ють.

Оглядається такий незадоволений, дивиться — бунчужного Безкровного нема.

Питається — де? Десь балкою, кажуть, конем шугонув.

Здивувався на таке хорунжий. Бунчужний Безкровний, — не такий, щоб кидать своїх і шугати незнатъ куди. Білявий, спокійний, жінка й діти в Майкопі.

— Стійте, — каже, — хлопці, а я подивлюсь де він?

Іде, за голову держиться, оглядається на всі боки, потім обережненько в балку спустився.

Їде, їде підтюпцем і став.

Бачить — недалеко в дерезі стоїть на коні Безкровний з рушницею на перевис, — дивиться у городи.

По городах між картоплиннєм біжить мальчонка, а за ним його батько. А що побитий дуже — догнать не може.

Тільки мальчонка ближче добіг, Безкровний його на мушку бере, стріляє: раз, і два, і три. За третім разом уцілив. Той, як заяць, тоненько заплакав, заверещав, через голову колесом покотився і впав, лежить у балці. З картоплиння старий кацап підводиться чорний, як туча, дивиться: звідки та смерть прийшла?

Обертає Безкровний коня, аж бачить стоїть хорунжий такий дивний.

Соромно йому стало.

— Я, пане хорунжий, — каже, — звиніть: одлучився. Бо мерекую я, мерекую: не можеж так бути, щоб син та на батька йшов. У нас кажуть: отець, матъ — єдин закон. Єдин

закон, — каже, — оставсь іще, пане хорунжий, на світі.

Дивиться на нього Завойко. Чув що в ньому все мліє. Пропасниця його бере.

— Ех, — каже, — брате, може й так.

І заплющив очі: світа Божого не бачить.

Як же розплющить, то — смішно йому. Бо світ так змінюється не однаково.

Раз дуже все велике. Великі коні гайдамацькі, як хмари летять, пів неба застилають, а він лежить на двох кульбаках упоперек, легкий, як віхоть соломи.

Або знов, — здається йому, — душа його відлітає високо, вгору, як жайворонок. Ізгори дивиться на степ пожовклий широкий, як долоня Божа. А в степу біжать малесенькі коники з людьми. Шлики тих людей здіймаються, палахкотять, як подум'я, і серед порожнього степу, мов смолоскип горить. В руці Закону.

•

Г А Н Н У С Я

I.

В липневу ніч сон ходить теплий і дихає кетягами акацій. —

В школі, що в Ліщині, тихо.

Бабуся Корецька сплять у коморі, бо душно, а Мокрина — в кухні коло дверей Ганнусі — вчительки.

Ганнуся вчителька (дев'ятнадцять літ) прокинулася і сіла в ліжку: мов би кількасот шевців в підошви били. Глупа ніч, село Ліщин — спить, а тупіт?

Повне подвір'я школи — тупотіння.

— Мокрино?

Нема Мокрини в кухні.

Відчинила вікно, а в вікно — ніч і жива юрба людська дихає важко. Чоловіки якісь. Небалакучі. Розпрягають, чи запрягають?

— А чого хочете, товариші?

— Ми — не товариші, — говорять неголосно.

— То, панове?

Подумали трохи.

— Ми й не панове, — відізвались.

— То як звать вас?

Подумали трохи.

— Зовіть — добродії.

— Так чого ж хочете, добродії?

(А їх повно — голова при голові).

— Да от ми прийшли. Присогласили нас ваші ліщан, — ревком вирізатъ. Дак ми його й тее.... Нехай тепер декрети издають земельнії ніби...

Хотів іще щось веселого сказати та й замовк, — загусло слово. Аж тут видно стало і в дзвони вдарено.

— От воно й стіг підпалили над ставом, — знак, значить, іншим селам дають.

Іскри і полум'я стовпом звелось до кришталевого неба. На те полум'я — далекі дзвони-перегуди.

— Вербіжне наших кличе. Обізвалось, значить. І раптом з лютістю:

— Вйо, сива!

І тут подвір'я рушило. Все менше голосів, кінського тупання, хрипоту, все — порожніше.

Ганнуса стояла в вікні, і вже живої душі не було в подвір'ї школи. Тільки край села іскри із стогу, що догасав, здіймалися все нижче, спадали все прямовісніше.

— Ой, панночко, — за спиною високої Ганнусі згорблена від страху Мокрина здавалась іще нижчою, — ой, панночко, найстарший прийшов їхній.

— Чий найстарший?

— Та повстанців.

В світлі свічки був змучений, високий, очі йому позападали. І ввесь у пилюзі — видно конем гнав.

— Тільки ви, панночко, — усміхнувся — не давайте знаку нікому, що я тут, бо буде погано. А я тут під партою в клясі спатиму, біля вікна. Максим повів на Вербіжне, — дасть знати, як треба буде. А троє моїх хлопців у садку в вас будуть, чуєте, панночко?

— Та я б вам води може з дороги, чаю?..

— Ми води не п'ємо, ми — тільки горілку, панночко — сміється високий, чорний.

— Та вмитись, напитись...

— Ми тільки горілку п'ємо.. сміється і раптом падає і вже спить коло вікна. Змучений такий?

Підійшла.

Дихав рівно. Ніс гострий, брови чорні. Прийшла, нагнулась — плями на рукаві мокрі ще.

Влетів, як птах, і заснув, як птах, у придорожнє дерево, пазурами впиваючись.

II.

Часи такі були незвичайні: дід на нічліг проситься — не приймеш, на другий день сама хата горить;

немовля десь народилось велике, товаричим голосом кричить і кров п'є;

труна Россю — річкою пливла, — хотіли одчинить — не дається. А на труні написано "ця труна плмве до мого сина". Стрілив комуніст у неї, а з труни — кров;

у Пісківчан фігура поновилася таки на кладовиську, зразу ніби посивіла, а потім стала золота; і голова, і пояс, і янголи. І впали тоді пісківчани на коліна у сніг, у грязь, і став один читать акафист, а тоді всі із великим криком до нього:

— Хрести нам дітей, хрести нам дітей, — ми вже віримо, що є Бог.

І хрестили всі, і тоді каліки оздоровіли, а одна дівчина в чорному ходила, бо воскресла.

Пригадує Ганнуся (що то перший рік на селі), як пішли пісківчани через усі села, знаменуючи ікони, і, цілуючи один другого, просили прощення. Потім навколішках співали пісню оновленців:

„Страшний, страшний, смертельний час
Живущим во гріхах —
Боже мій, Боже мій,
Вскую мя оставил?“

І вставали села одно по другім, гороїжачись криком, одно попліч другого, йшли теплою отарною масою до Осафатової долини, де буде Страшний Суд.

І пригадує Ганнуся, як удосвіта в березні підійшли з фігурою до Ліщина. Запах кожухів було здалека чути, обважніла далеч стугонінням пісні:

"Алілуя, алілуя, алілуя"...

Стояла Ганнуся на високім березі Росі, що на ній крига йшла, стояла й дивилася, як раптом почорніли людьми усі горби, усі лани, і всі дороги до Ліщина.

Бачила Ганнуся:

сілярда виходить назустріч, зостановляє людей і вмовляти починає:

— Що ви робите? Ви — темні.

І на це довкола скрізь, у цілім світі виднокружнім люди до землі припадають, над їх головами фігура вивищується, мов би благословляючи, і люди — гучно:

"От-че наш і-же є-си на не-бе-..."

І відійшла набік, утекла сільрада — і скрізь Отче Наш, великий гучний, між небом і землею пішов. За ним земля людьми задвигоніла.

І тримала себе Ганнуса за ніжки, і очі заплющила, щоб не піти за людьми.

А розплющивши очі, побачила під своїми ногами бурхливу Рось каламутну. Брудні хвилі владно, борзо несли крижини. Тільки збоку десь при березі, ще була мала крижина. Поволі обертаючись довкола власної осі, здригалася од близької перестрибної течії, здригалась при самісінькій рвучкій глибокій повені.

III.

Довкола школи цвіли акації. Цього літа якось інакше. Обвішені рясно кетягами, стовпами пахощів поставали й курилися. З цвіту якби хтось казав "Ганнусю"! — але ні, не казав! Бо коли б сказав — панна тендітна вискочила б із вікна, босоніж побігла б. І в місяцю коси її заповіли б. Так Ганнуса бачила сама в собі. Мовчала й берегла міцно, як крадене, небезпечне й живе.

А тут прийшло повстання сел. Здригнулась цвітуча стіна довкола покололася, поламалася і от скрізь обважнілі кетяхи зовсім близько рипали, поблзкуючи обіддями, колеса возів. Там сиділи згорблені люди з обрізаними на колінах. І потім зіскакували на рівні ноги, виростали, оточували все довокла, — вони, ДОБРОДІІ.

А ще Россю вдень і вночі плили високі шибениці на сплавах, плили одна по другій, здригаючись, похитуючись. Їх відпихали від кожного берега. Вони плили через усю Україну, аж до Чорного моря. І коли шуліки злітали з повішених, там чорніли глибокі доли лиця, оберталось роздзьобане тіло, і на грудях баламкалися дощинки — написи з ортографічними помилками "большовики, не вертайтесь на Україну", — або "це висить комісар Н. Н."

Той — найстарший — приходить на коротко. Згорблений і високий, ніс гострий, погляд насмішкуватий.

— Це я вам, панночко, — усміхається й дає щось.

Шоколяда.

— Дякую.

Смак шоколяди теплий, мов би трохи солоний, мов би кров. Смак, мов би з запахом акацій, із чиймсь насмішкуватим поглядом, і коливанням важких шибениць на Росі.

— А швидко, панночко, я поїду. Максим уже за Білокозінцями, панночко. А ми ж, панночко, нарід легкий, летючий.

І знов смішок, — брови чорні, зуби білі виблискують. Вийшов швидко, не оглядаючись. Вибіг.

Певне все — на коні, все — в тривозі.

Вони, ці люди, мабуть так і беруть жіноче життя, впоперек сідла перед собою кидають і тулять до себе, не усміхаючись, і говорять, не милуючи. Вони, ці люди, їдуть, а очі в них тривожні. Тільки раптом ізблідне такий, раптом похилиться, і випаде із стремен і впаде десь у степу, а кінь понесе жіноче життя, що впоперек сідла висить, понесе все далі, все далі...

IV.

Бабуся Корецька глухенькі, і очі їм вицвіли, і пам'ять їхня гіршає, а все до світу усміхається. Хоч і восьмий десяток на спині, і чорний чепець голову облягає.

Сьогодні вечір за вікном блакитний. Сіла паніматка коло старого жовтого піяніна. Знає лишень один вальс, але старий — "Радість і Любов".

Сьогоднішнього вечора Ганнуса уже все про високого, чорного знає. І Політехніка, і Київ, і Благовіщенська вулиця. Знає де була його гімназія. Вона усміхається, а він дивиться, а він дивиться на неї.

Він устає і просить її до вальса.

— Радість і Любов. —

Паніматка іншого не знає. Старечі пальці згинаються невміло, як дитячі, — очі виполовілі усміхаються.

Так, так вона знає, що це дуже старий вальс. Вона знає і про що говорять ці двоє.

Вони, ці двоє говорять певне про те, саме, що всі говорили за бабусіних часів.

— Радість і Любов. —

І старечі пальці пролітають пожовклими клявішами невміло і охоче.

Ганнуса лежачи в ліжку думає ще до такту вальса. Це не думки, це вальс, пливке золото і запах...

Всі вже сплять.

Лише хто то ходить по горищі?

Потихеньку. Невже Мокрина?

— Мокрино? —

Нема Мокрини в кухні.

А на горищі — дриготливе світло свічки. Скриплять сходи і віє сухою половиною й задухом.

Коло розламаной скрині стоїть він і вибирає срібні та цінніші речі.

Обернувся, витяг револьвер. Зблід.

— Ви, панночко, не галасуйте. Ми без грошей не можемо. А я йти вже мушу від вас, панночко.

А Ганнуса не боїться револьвера, Ганнуса дивиться на нього і каже в самі його уста:

— Нащо ви розбивали скриню, — я б сама її вам одчинила.

Він пригортає Ганнусю, і солодка чорна заслона поволі сповиває світ. І вже нічого не чує — тільки солоність на устах, душність, і — сходить із сходів.

Лишень на малу мить стає вгорі і дивиться вниз, у темряву. На малу мить заплющуючи очі.

Звітди дивиться на неї повинь. Женуться швидкі, владні маси води, пролітають великі льодини, і от мала крижина, що здригалась при самісінькому березі, відірвалась і поплила все швидше, все швидше. Без берегів.

КІННОТЧИК

Котовський, пів молдаванин, пів українець, найвірніший союзник комуністів, веде свою кавалерію в жіночих саках, у солом'яних брилях з квітами, у пролетарських червоних кашкетах, з червоними зірками, що скрізь на чолах, на спинах, на грудях, у гривах кінських позаплітувані..

Наказ має — по занятті Одеси знищити опертя Південної групи українців, опертися на Дністер і вдарити на Роздільну. Одесу взяли — вже Мішка Япончик, випадковий маршал комуністів і вождь бандитської Молдаванки, плюндрує, грабує, забиває, у лайку апашів одеських большевицкі гасла вплітаючи.

У бік Дністра котиться Котовський.

На Трипільській дорозі, широкий як вулиця, серед нагого степу зустрічає дві тачанки з кулеметом і шість вожених кіннотчиків.

— Знищити, — в сідлі підноситься, адютантові показує, сам високий, чорний, губи прикушує.

— На кулемет? — каже адютант.

— На кулемет! — каже Котовський глузливо, — і то ти поведеш, голубок.

Тут мовби струмки запаленої нафти почали шосою й полями розливатися — скачуть чорно вбрані котовці. Один другого переганяє, один другого не розпізнає — кричить. Шаблі наголо, — капелюхи з квітами злітають.

Зациркотів кулемет із тачанок, — падають коні і котовці. Хоч два кіннотчики втікли, таки тачанки зупинились

— Ну, поцілуй мене, Василю, — кажуть на тачанці. Уже нам з тобою нашого полку не догнать.

— Уже його не побачимо, — киває Василь смутно. Та памятатимуть нас прокляті котовці.

Металевим свистом посвистує хижацька кавалерія. Уже близько

— Гей, — каже Василь — оточили нас прокляті котовці кліщами. Давай сюди з твоєї тачанки бомби, давай шашки піроксилінові. Усе сюди — на купу, усе — разом!

Замовкає кулемет, підлітають котовці з криком; і — серце в найсміливіших завмирає. Бо там встає один на тачанці, запал у бомби рве, кричить щось і під себе кидає. Та лишень мить минула.

Вдарив вибух чорним стовпом, — вирвало з землі, з шоси глибоку вирву, — вирвало тачанки, вирвало й багато сміливих котовців.

— Хто то були? — підїздить Котовський хмуро.

— З паперів — старшини і козаки 2-го кінного імені гетьмана Н. полку. Відстали від своїх.

— Догнати 2-й кінний і знищити.

Потім думає трохи, дивиться на розгорнену вибухом землю з пошаною: він шалену кров, що вміє гинути, шанує.

— Поховайте цих... — каже Котовський — і дошку з написом на їх могилі дайте.

Подумує. Він усе любить виразне.

— І напишіть, — каже — „Проти героїв усяка помста безсила“.

Обозні люди могилу копають, а він клепче джигу-на-коня по шиї і рушає з місця гальопом у погоні за 2-м кінним імені гетьмана Н. полку, що стоїть недалеко, у містечку.

Ба, стояв ще недавно, та дістав наказ із штабу з Курчугану: посуватись у бік Дністра, в разі оточення — перейти Дністер на румунську територію, — і вирушив поночі, помацьки.

А містечко спить: дзеркаляться березневі спокійні калюжі під зеленими віконницями аптекаря, чорніють тички на городах, двері скрізь позамикані, вікна пільмою в світанок щуляться.

Хто і встав із міщан — не поспішає на вулицю виходи-

ти. В девятнадцятому році на вулиці — легко закривавитись і своєю й чужою кров'ю.

Тільки чути — кризь сонне містечко скаче хтось кінно ще й другого коня за собою провадить

Слухають примружені вікна, заспані двері.

А той хтось уже сходи пересягає в деревляному готелі „Уніон“, брязкаючи шаблею через темний коритар перебігає, в чийсь низькі двері кулаком гатить.

А звідти йому бас — лайкою, прокльонами.

— Вальо, — прибулий благає під дверима — нечудач, вилазь. Уже червоні містечко з двох боків беруть. Твій Дешко з річами поїхав з полком. На вулицях, як помелом змело. Валько, я вже тобі і того коня привіз, — не роби ж дурня з себе!

Напів відчинилися двері. Із чорним чубом лоб величезний виглянув. Густобровий, довгоносий, булькатими карими очима дивиться на старшину.

Мовчки дивиться велетень у білизні. Потім прикладає палець до уст, брови луками зводить угору.

— Григорій! — каже. — Я не можу. У мене — жінщина. — Вальо!

— Григорій, ти ще молодий, — рипить велетень. Ти не знаєш правил війни — кожний замір треба закінчити. А тут — жінщина, лицарський обов'язок.

— Убють же...

— Не твоє діло, Григорій. Знай, що сотник, Валентин Недайхата, нащадок славних запорожців і сам запорожець не згине марно.

Ще дивиться в лице молодому старшині, прижмурює ліве око і замикає двері.

Лицарський обов'язок! — чути ще за дверима.

А приятель уже вибігає з коритара:

— Коня тобі залишаю! — кричить.

Йому наздогін — жіночий сміх.

За немалу хвилю виходить сотник Недайхата спокійний, з вікна першого поверху на подвір'я дивиться.

А там двоє котовців його коня відв'язують, беруть.

— Коня, такі сини, іроди віддайте!

Хвосънули нагаї, закресало копитами. Наздогін котов-
цям стріляє сотник. Один упав, волочиться. Другий утік
таки з його конем.

І від тої хвилини приспішилося життя кіннотчика.
Як кресання копит, як спішливий стукіт серця, так світ до
нього заговорив.

Вибігає сотник, біжить попід мурами вздовж вулиці,
клене, жалкує:

— Який кінь був, який кінь, — на голос приходив!

● Побабахкують вистріли, з боку Роздільної артилерія
стугонить. Дзявкне часом куля невідь звідки.

Прихиляється сотник, підбігає.

Раптом хтось із боку гукає, аж під ноги підкочується.

— Я знаю вас, — каже чоловічок, що тин перескочив,
— ви сотник Недайхата. А я член Центральної Ради: теж
утікаю від них. Поведу вас безпечніш, городами.

Воно й краще — бо вже видно, бо мрячка надморської
провесни заплаканими клаптями розлазиться.

Біжать через городи, в торішнім огудинню плутаються,
в куші сахаються, в калюжі падають.

За містечком прилягли. Бачуть: котовці проїхали,
бомбами обвішані, у стрічках, тюрбанах, шалях.

Проїхали — за ними вже негусто большевиків. А потім
зовсім пусто, тільки їде дорогою жовта бричка. У бричці
— двоє з зірками, одягнені шиковано.

— Пане депутат — каже Недайхата, — ви забіжіть
уперед і як, треба, то коня придержіть. А я вже своє зроб-
лю.

Сам із плеча коротку кавалерійську рушницю стягає.
Ляснули два стріли у вохкім повітрі, і нема в бричці нікого.
Тільки шкапина усім тілом дрижить.

Убрав сотник шкіряну куртку з паперами, і шапку з
зіркою, а свій френч із відзнаками викинув. Перебрався
й депутат — їдуть спокійно.

Що хто питає, — то йому комісарську посвідку ти-
чуть.

Перед самим Дністром побіг депутат на розвідку, —
прибігає задиханий.

— Ваш полк вже на румунським боці, — каже, — вже в Басарабії, в Бендерах.

Видно басарабський беріг як на долоні. Аж сотникові, здалося, що свою сотню бачить, всю на вороних конях, що то сам колись у прикрдонній службі на Курщині підбирав.

Підборіддя погладив:

— Перепливу Дністер, — каже.

— Убють, — жахається малий депутат, — і котовці, і румуни стріляють. Одного вас до себе не пустять, — ви не полк. Та й у них катавасія, українська частина Басарабії повстала, Маєвський Директорію на Басарабію й Буковину сформував. Убють як не в воді, то на березі.

— Таж мій полк хіба до уряду зголоситься?

— Хіба десь на західний бік, десь на Камянець, на Снятин його румуни перекинуть.

По тих словах бере сотника за руку: — Знаєте що, — каже, — большевицький південний клин і так Директорія швидко зліквідує, в Києві мільйон війська мали, — сам бачив. А ви, пане сотнику, перебудете тимчасом хуртовину в мого дядька, — тут недалеко він хуторець над лиманом має.

— Ні, — каже Недайхата, — я піду на Могилів, а як треба, то й на Камянець. Таки своїх десь перестріну. Не слухає нічого, — бере шапку з брички, прощається, рушає.

Їде веселий, — хоч шкапа обозна, хоч без сідла — а все ж на коні.

Часами тільки ще циганів згадає, — вилає.

Уже так надвечір небо застигло, засиніло, холодом повіяло, — коник голодний. Насилу до якоїсь хати, до заїзду дотюпались. Там виніс шинкар трохи ковбаси, самогону — розігрівся сотник. До дівки, що воду носить, підморгує, до старої шинкарки.

Уже на дворі темно, холодно, а в шинку затишно, тепло, як у кожусі.

Аж тут входять двоє, куртки шоферські, самі при зброї.

Старший каже молодшому:

— Провірь документи.

— Документи!

Сотник встав, сміється.

Молодший бере, перечитує, складає папір.

— Так ти — комісар по боротьбі з бандитизмом?

А ми, голубчику, бандити зеленої армії отамана Щуся. Ми тепер з Махном ідемо.

Поповся ж ти нам тепер! — сміється.

— Ні, не попався, — каже сотник.

Револьвер вихопив, молодому — між очі стріляє; другий йому над ухом — вогнем, він у другого — навідруч. Вікно висадив плечем, вискочив, допаявсь коня коло шинку, вдарив і поскакав проти ночі.

За ним вистрілили — та дарма.

Відітхнув трохи, волосся помацав — припалене коло вуха. "Та й же й бісові цигани!" ще раз циган вилаяв. А потім думає: "Все ж шкапу на строевого коня зміняв, — і то добре!"

Папери большевицькі викинув.

Іде цілу ніч — коник молодий, добрий. Минув одно село, минув друге, хто знає може там щусівці? григоріївці?

У третє в'їхав, — голодний був: та й коня жаль — при- томився.

Тільки перші хати минув, а з-за хат грушками повипадали люди, біжать. Оточили.

Попереду в матроській куртці чоловік без шапки.

— Злізай, ти хто такий?

Сотник неголене підборіддя погладив, — знов бісові щусівці?

— Я, — каже, — чи не бачите хто я? Я — із штабу зеленої армії отамана Щуся. Не задержуйте мене, — каже, — бо спішне маю діло.

— А, каже матрос, — злізай! Якраз нам такої пташечки й треба. Дуже вже ви нам, щусівці, крові напсували.

Ведуть, а матрос далі каже:

— Я тебе у тутешньому ревкомі і судить не буду, — по- їдеш до Могилева, там суд незвичайної комісії тебе судути

буде. Полоскочуть тебе, — довідаються як і що.

Взяли Недайхату, побили трохи, зв'язали, та й кинули у холодну при волості.

Лежить голодний на соломі. Та не сам — у холодній повно. Кажуть йому, що завтра їх сімох повезуть до Могилева. Один українець, студент, за повстання, двоє жидів — за спекуляцію, один якийсь несамовитий дідок, що все лаяв теперішнє, бо не по-Божому поступають, і ще якісь — тихі.

Принесли юшку з гнилої картоплі — ззів Недайхата, — і за те слава Богу. Спав, спав, а ранком побудили всіх.

— Вставайте, смертники, до чека, до Могилева! Виспитесь на другім світі.

Посадили на дві підводи: на одній четверо з конвою і малий хлопчик, Альошка, на другій — смертельники, між ними й Недайхата.

Матрос, ревкомщик, одпроваджував їх аж за село. І ще на царині каже до взводного Тишки:

— Дивись же, Тишко, — ось усі препроводительні папери. То дуже важне, там усе слідство, — ти мені за них головою відповідаєш.

— Ладна, — каже Тишка, москаль сонний із Калузької губернії.

Цмокнув на коні й поїхали.

Лежить Недайхата й думає, й думає. Інші похнюплені, а він думає.

Тим часом малий Альошка, хлопчик, (свідок чи що, з канцелярії приплутався), бігає од воза до воза. Дурне — то: змучиться, а до вечора ж іще їхати. Воно ж з начальником конвоя, з Тишкою дражниться.

— Слухай, Альошко, — каже запорожець, — дурний той Тишка.

— Кацап, — сміється Альошка.

— Ти йому встругни штуку?

— А яку?

— Витягни йому папери з-під пахи, що він так притискає, і підклади туди соломи. Та обережно, а то сміху не буде.

— Ну так, — сміється Альошка.

— А папери мені дай, — хай почитаю, що там про нас пишуть.

Смик, смик, — папери в Недайхати. Саме через міст переїздили, а він потихеньку руку з воза, і всі папери — шувовість у воду.

Дідок акафисти читає на голос — нічого не помітив, тільки жиди хитро дивляться, але помовчують.

Тоді Недайхата — до розмови з Тишкою. Той спочатку говорить не хоче. А там закурив, розказує про себе: як — удома, в Калузькій, як — жінка, діти, як погнали їх по сало й хліб на Україну.

Говорять, говорять, — і каже запорожець.

— Жаль мені тебе, Тимофей Дем'янович. Не знаю, чи побачить тебе твоя жінка й діти. Твоя служба — сувора.

— О, — каже Тишка, — за малу провинність — куля в лоб, як раз плюнути.

І циркнув — сплюнув.

— А, — каже Недайхата лагідно, — особливо, як ти наші папери згубиш.

Той мац, мац, — нема паперів. Побіг на дорогу дивитись, усю соломку з воза скинув.

— Ой, — каже біда. Це ж препроводительні папери, я ж за них власною головою відповідаю.

— Не інакше, як розстріляють, — каже Недайхата. Позіхає, рота хрестить; що ж, — каже, — воля Божа. Ти не журись — разом погинем.

Тут вечоріє вже, і до Могилева недалеко: ліски, садки.

Зиркнув москаль направо, зиркнув наліво: нема нікого.

— Що ж, — каже, — так таки й погинуть маємо через прокляті папери? Ідїть, — каже, — ...розходьтєся. Як вас не знайдуть, і мене не знайдуть, — то може уся справа й присохне.

Сам перший з кулаками на акафистного дїдка — з воза зганяє. Усіх розганяє, бігає.

Жидки уже й готові — їм тільки очі світяться. Один підїшов до Недайхати.

— Я, — каже, — догадуюсь хто ви. Ви нам допомогли, а я вам поможу.

І розказує як іти, і де можна в однім місці переночувати,

як ізв'язатися з іншими і через Дністро переправитись.

Недайхата кивнув жидові, люшню з воза для оборони виламав і чимчикує до того села стежками.

І все було б добре, коли б не пожежа на дорозі.

Бачить — горить. Люди йдуть веселі, несуть із собою усяке добро, посуд, відра, один, навіть, фортепіан везе на возі.

— Економію ділимо! — кажуть.

Надайхаті — що? Люди своє роблять, а він по своє прямує. Іде, придивляється, як ясно стало, як із-за тополь, із-за верб вогнем береться дідичівська оселя.

Коли почув кінське іржання, та таке ж жалібне та любе. Питається, що там?

— Та то, — кажуть, — до стайні вогонь доходить, то поміщицькі рисаки іржать.

І дійсно іржання вже не одно, та таке ж сумне та злякане!

Защеміло серце Недайхати:

— А скільки ж їх? питається.

— А, — кажуть, — буланих коників пара, добре дібрана, та одна кобилка три роки, гніда, та ще один лошачок вороний, що в запряжці ще не ходив. Три місяці тому пан виміняв в Ямполі...

Ба, вже не слухає Недайхата, — біжить із гирлигою навпрашки, ніг під собою не чує — крізь кущі, крізь рови, крізь тернину: Божого створу йому жаль.

Саме добіг аж вогонь уже добирається до стайні, уже дим з-під стріхи стелиться, уже коні душаться до засува — замкнено на висячий замок.

Б'є в замок гирлигою, порається, як чорт коло ікони, коло замка — не розіб'є.

Тут вогонь іскрами на стріху сипле — отот спалахне стайня, як сірник.

Збив замок, та не може дверей відченити аж сльози на очах. Упало щось у стайні од середини, колода чи що, — не можна відчинить.

Дивиться стріха зайнялась. Кусає губи Недайхата: — Ні, — каже, — закінчу діло. Щоб таки коники нізащо пропали!

Розігнався, підскочив, вліз крізь віконце, скочив у стай-

ню, — а йому дух замикає димом. Стріха горить, згори балки летять. Коні повідривались, тупотять.

Відсуває він колоди від дверей, розсуває двері, аж падає йому на плече тяжкий брус.

Останніми силами першому з краю коневі хомут накладає, очі зав'язує, крізь двері виводить.

Стайня полум'ям гуготить, а він дивиться: вибігли за ним коники парами, цілі — тільки гриви трохи зайнялися.

І чує: світ йому затьмарився. "Чи не зламав я плеча собі"? думає, та й свідомість губить...

Прокинувся — аж лежить у ліжку, плече зав'язане, голова зав'язана. Погладив підборіддя — і борода, чує, нічогенька виросла.

— Лежіть спокійно, — каже голос жіночий, — добре, що хоч не маячите.

— Та я, — відзивається запорожець, — і не маячив — от тільки потовкло мене в стайні, як коники рятував.

Нахилиється над ним жінка, така ж гарна йому здалась, очі темні, глибокі, в саму душу дивляться.

Нахилиється, усміхається.

— Ще й як, — каже, — маячили, та й такі речі виговорювали. То, — і тут передражнює з-баса, — то "Григорій! Я не можу — лицарський обов'язок!", то "до зеленого штабу" їхати хочете, то командуєте "Сотня — на коня!", а то ще й інші твердіші слова викрикуєте. А одного разу, — при тихлим голосом каже, — то й рапортували генералові Натієві, що якесь кримське місто взяте. Добре, — каже ще тихіше й озираючись, — добре, що ви в себе, що вас, раненого до мові школи занесли, а то скінчилося б ваше маячіння в черзвичайці.

Недайхата лежить тихо — засоромився. Погладив підборіддя:

— Я б, — каже, поголився!

— Де ж вам, — каже вчителька, — самому поголитися? Я вас поголю, як свого покійного чоловіка сама голила.

І як заходилась голити, то здалося сотникові, що не водою й милом його голила, а вогнем і іскрами. На кожний доторк пальців — дрижав. Бачить: і її руки дрижать.

— Такої густої бороди, то хіба нема на світі? — вона

каже і сміється аж задихується.

— А таких чорних очей, як ваші, то теж мабуть нема!—
Недайхата.

Говорять, розмовляють, а що поглянуть на себе — то й замовкнуть.

І від того голення почалася їхня велика любов.

Така велика любов, що йому й одужування — чиста радість. І що вона зробить — то сотникові втішно, і що він скаже — то вона сміється.

— Чи ти справді, — каже, — ненавидиш тих усіх ворогів?

— Я, — каже сотник, — нікого не ненавиджу. Тільки, як треба бити, то б'ю.

І сміється густо, сидить коло столу. А вона, що погляне на його широкі груди, на всю статуру, на круглі очі, іскристі, то вся зашаріється, засміється дзвінко і лице своє йому на груди, під пахи ховає.

Все дужчає запорожець, вже й дрова помагає рубати до обіду. На обід, на вечір — борщі рибні, пироги в сметані. Рани позаживали, кости посходились, кров добра — став сотник ще міцніший, як був.

Дрова рубає, а сам усе одним ухом прислухається: що люди говорять?

Чує про наступ Оскілка на Київ, чує про славний Кам'янець, чує, що уряд із Кам'янця до Копичинець переїхав. Але сам усе дрова рубає.

Та одного разу почув, що кілька кінних полків інтерновано в Румунії, окрадено, а потім таки випущено до Галицької Землі. Там за Збручем і переформовуються.

Тут дров не схотілось йому рубати. Та й літом повіяло з усіх боків, якби світ літо розгортувало.

Одного вечора питається сотника його пані:

— Ой, Валю, чи ти мене вже не любиш? Уже нічого не кажеш про мої очі, уже не хочеш, щоб я тебе голила. Ходиш, думаєш. А я тебе так люблю, що й на світі нема більшої любови. Так люблю, що як ти ходиш і думаєш, я над тобою ластівкою літаю, з неба дивлюся. Я тебе так люблю, що поки живу — буду молитися за тебе й іншого ніколи не पोкохаю. Ой, Валю, чую я, що тебе хтось кличе.

Сотник соромиться, "Галочко, ясочко!" каже, клянеться, що любить, — а рано-ранесенько манатки зібрав, зітхнув, та й пішов, не оглядаючись, у дорогу.

Сонце світить пригріває, а в запорожця думка така, щоб до Збруча добитись.

Дорогою йде: бачить люди з села ведуть когось. Ведуть, він шарпається, а потім вирвався і біжить.

Підходить Недаихата: аж то селяни своїм судом судили такого, що то брата вбив за гроші, ділючись. Тепер постановили його смертю скарати, живим у землю закопати, — а він вирвався. Вельми лихий чоловік, рідна жінка його видала.

Як не вб'єш — вернеться і все село з димом пустить. От і тепер відбіг трохи, грозить, лається погано.

Бачить Недаихата, — двоє й рушниці мають.

— А ви ж, — каже, — чого не стріляєте?

Ті — тиць-миць.

— Дак, — кажуть, — ми б і стріляли, та хіба ж його влучиш: відбіг далеченько.

Може не вміють, а може й бояться.

— Я вам поможу, — каже запорожець.

Взяв рушницю, націлився раз, другий — і лежить той, що брата вбив.

— Що ж, — каже, — поховайте його. Уже не встане.

А самому жаль рушницю з рук випустити: притискає до серця. Його люди обступили — говорять. Од слова до слова: один про молоду картоплю, другий, то вже про Україну — видно, добре село, свідоме. Розказав про себе запорожець.

І вирушив із ними сотник.

По дорозі ще зібрав трохи — так десятків чотири їх веде.

Кам'янець обминули, на Ущицю йшли, коло самого Збруча — пригода.

Оринів минули, на пагорб виїхали — стоять кінно, дивляться.

Бо там у Збручі — річці з галицького берега купаються люди, перуть, але видно вошва їх дожерла до живого м'яса

А з Оринєва вийшли піхотинці большевицькі, пострілюють у них. Все тільки: торох та торох.

Ті слухають, купаються, — аж, видно, надокучила їм та стрілянина. Гайда — на коней і на цей бік Збруча.

Переплили. Летять голі, як дияволи. Без сідел, рушниць на шиї завішені, шаблі в зубах.

Приглядається Недаїхата, — і підборіддя тре і цмокає з думок.

— Е, — тільки каже та — е!

А тоді голі з чубами, як узялись до большевицької застави — то дивись: уже трьох на землі лежить, а всі інші розбіглися.

А — Недаїхата:

— Та то ж, — каже, — лиса кобилка хорунжого Тарана!

І — як несамовитий:

— Хлопці, каже, — за мною! — і летить назустріч голим.

— Хлопці, хлопці, братики! — гукає до них так, мов би серце з грудей виривав і жбурляв поперед себе.

— Хлопці, — кричить як не свій, — голуб'ята!

А ті стоять голі, мокрі, ще не всі висохли.

— Грицько, — летить до першого Недаїхата і цілує, і обіймає, з рук не хоче випустити.

Той теж хвилюється. А потім і каже: — Ну, ну, — буде тобі од старого. Як довідався, що ти в "Уніоні" zostався, — то три години страшно проклинав. Спочатку тебе, а потім — циганів.

Їде Недаїхата вже спокійний, тільки з усіма цілується. Під'їхали до гори убрання (там вартовий стояв) — так він і вартового поцілував.

Приходить до полковника, той, як сич, дивиться. А він — нічого, рапортує:

— Пане полковнику, дігнав частину. Зі мною охотників (стільки-то. Зголошую своє прибуття.

— Прибуття? каже полковник. І почав, — з півгодини говорив, Недаїхата тільки покашлював.

— Но, — каже полковник, — а тепер на три тижні під арешт, посидите на хлібі й воді за неявку на тривогу і легковаження наказів начальника.

Потім уже лагіднішим голосом:

— А ваші вороні коники, пам'ятаєте, з вашої сотні — усі до одного прокляті цигани забрали.

Стукнув Недайхата закаблуками, віддав шаблю, револьвер, іде на кінець села до хати, під арешт.

Хата на вигоні, а з хати — баритон:

"Владико неба і землі,

Взиваюче к Тобі з мольбою" ..

Гульк, аж там сидить Григорій.

— Ти ж чого? — дивується сотник.

— Та я тільки купатись і вийшов. Я вже тут другий тиждень сиджу. Приїхав до нас на обід інспектор кавалерії, галичанин, а я йому для штуки перемалював коня. Власного коня не пізнав. Гвалт був, думали, що вкрадено йому конину. А що ж там у тебе було?

— Що було? каже Недайхата. Відомо: згубив частину, а потім доганяв. Чи ти тут карти маєш? — питається, — то заграймо; дарма ж не сидітимем.

